

UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Lea Udovč

Transformacije novinarstva in obči intelekt v času financializiranega kapitalizma: pristop
politične ekonomije komuniciranja

Magistrsko delo

Ljubljana, 2017

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Lea Udovč

Mentorica: **izr. prof. dr. Mojca Pajnik**
Somentor: **doc. dr. Jernej Amon Prodnik**

Transformacije novinarstva in obči intelekt v času financiliziranega kapitalizma: pristop
politične ekonomije komuniciranja

Magistrsko delo

Ljubljana, 2017

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentorici dr. Mojci Pajnik in somentorju dr. Jerneju Amonu Prodniku za usmerjanje, Tamari, Barbari in Črtu za pomoč, posebej pa hvala dragemu Marku za potrpežljivost, predloge, nasvete, pogovore in pomoč v ključnih trenutkih.

Transformacije novinarstva in obči intelekt v času financializiranega kapitalizma: pristop politične ekonomije komuniciranja

Z neoliberalizmom, ki je sledil koncu keynesijanskega kompromisa, se je bistveno spremenila organizacija kapitalistične družbe. Okrepljena moč mednarodnih finančnih frakcij, je v kapitalističnemu sistemu povzročila pomembne spremembe, ki so se med drugim odrazile v privatizaciji javnih sistemov ter financializaciji podjetij in drugih institucij. Avtorica magistrskega dela te spremembe prikaže s pomočjo Marxovega pojma občega intelekta in z orisom transformacij v slovenskem novinarstvu. Skozi obravnavo Marxove konceptualizacije abstraktnega dela pokaže, kako sta v obdobju kognitivnega dela, nematerialno delo, predvsem pa obči intelekt, še vedno radikalno zamejena s kapitalsko obliko. Produktivski odnosi tudi danes ostajajo kapitalistični, in ker se obči intelekt lahko uveljavi šele v komunizmu, v spremenjenih pogojih produkcije in distribucije blaga, se ta trenutno še ne more udejanjiti. V novinarskem polju se spremembe odražajo predvsem v naraščajoči prekarizaciji delovne sile in posledični pavperizaciji novinarskega dela. Čedalje večji pritiski na mezde kot posledica teženj po zmanjšanju stroškov dela se kažejo tudi v čedalje večjih zahtevah po multisposabljanju delovne sile v novinarstvu, ki pa celo krepi diametralno nasprotne tendence – razposabljanje novinarjev.

Ključne besede: financializacija, novinarstvo, obči intelekt, prekarnost, razposabljanje.

Transformations in Journalism and General Intellect in an Era of Financialized Capitalism: Political Economy of Communication approach

With neoliberalism that marked the end of Keynesian compromise the organization of capitalist society radically changed. Growing power of international financial classes resulted in some fundamental changes of capitalist system, reflected mostly in privatization of public sector systems and financialization of companies, corporations and other institutions. Author of the thesis grasps these changes using Marx's concept of general intellect and delineation of transformations in Slovenian journalism. Author examines Marx's concept of abstract labour and applies it in order to show how in an era of cognitive and immaterial labour general intellect is still largely constrained by the existence and limitations of capital form. Presently production relations remain capitalistic, and since general intellect can only be realized in communism, when the conditions of production and distribution are radically transformed, various dimensions of general intellect cannot yet be realized. In journalism consequences of neoliberal processes manifest themselves as an increasing precarisation, and consequential pauperization of journalistic work. Upward pressure on wages as an outcome of labour cost reduction generate increasing demands for multiskilling of the journalistic labour force, which paradoxically reinforces opposing tendencies – the deskilling of journalists.

Keywords: financialization, journalism, general intellect, precarity, deskilling.

KAZALO

1	UVOD	6
1.1	METODOLOGIJA	8
2	KRITIČNA POLITIČNA EKONOMIJA MEDIJEV	10
3	NEOLIBERALIZEM	12
3.2	NEOLIBERALIZEM IN MEDIJI	15
4	FINANCIALIZACIJA	19
4.1	FINANCIALIZACIJA V NEOLIBERALIZMU	20
4.2	FINANCIALIZACIJA IN MEDIJI	24
4.2.1	FINANCIALIZACIJA IN NOVINARSTVO	26
5	OBČI INTELEKT	30
5.2	OMEJITVE ZA UDEJANJENJE OBČEGA INTELEKTA	34
5.3	KONKRETNO IN ABSTRAKTNO DELO PO MARXU IN KRITIKA NEMATERIALNEGA DELA	38
6	SPREMEMBE V NOVINARSKEM POLJU	43
6.1	RAZPOSABLJANJE IN PREKARIZACIJA V NOVINARSTVU	44
6.1.1	PREKARIZACIJA	45
6.1.2	RAZPOSABLJANJE	50
6.2	POSLEDICE TRANSFORMACIJ V NOVINARSKEM POLJU	53
7	ZAKLJUČEK	55
8	LITERATURA	58

1 UVOD

V svojem magistrskem delu želim razdelati nekatere komunikološke tematike (npr. novinarsko delo) v perspektivi politične ekonomije ter v raziskovanje na področju komunikologije vpeljati tri pomembne marksistične koncepte: financializacijo, razposabljanje (v originalu *deskilling*) in obči intelekt. Raziskovalno bom izhajala iz predpostavke Christiana Fuchsa (2013), ki opomni, da so v trenutni fazi kapitalizma produkcijske sile sicer postfordistične, informacijske, kognitivne oziroma nematerialne, a da so produkcijski odnosi še vedno kapitalistični (Fuchs 2013, 431). Pokazala bom, da z vse večjim vplivom komunikacijskih tehnologij in informacij na vseh področjih življenja ni prišlo do radikalnega premika v trenutnem produkcijskem sistemu – kapitalizmu. Pokazala bom, da je tako imenovani informacijski kapitalizem le ena od variacij sodobnega kapitalizma, ki ohranja kontinuiteto kapitalističnih produkcijskih odnosov.¹

Zanimalo me bo obdobje, ki je prineslo nekatere temeljne spremembe v kapitalističnem sistemu, obdobje, ki je nasledilo keynesianskega,² in, ki ga je nadomestil neoliberalizem. V tem času je narasla moč finančnega sektorja z inovativnimi finančnimi mehanizmi (Lapavicas 2009, 2013; Furlan 2013), ki so prispevali k reorganizaciji procesa produkcije, tehnološka revolucija³ in procesi privatizacije, poblagovljenja javnega ter financializacija podjetij pa so se odražali tudi v medijskem sektorju, kjer so mediji postali vse bolj integrirani v transnacionalne tokove kapitala (Mosco 2008; Chakravartty in Schiller 2010; Ekman 2012). Posledice teh procesov so se v medijih, a tudi drugih poklicih, kazale v prekarizaciji in razposabljanju delovne sile, ki je omogočila pavperizacijo novinarskega dela (Örnebring 2010; Krašovec 2011; Cohen 2012, 146; Vobič 2015; Splichal in Dahlgren 2016). V tem

¹ Pri pisanju magistrskega dela sem vsebinsko izhajala iz svojega članka z naslovom Vloga komunikacijskih tehnologij v času financializiranega kapitalizma – mapiranje terena politične ekonomije komuniciranja, ki je leta 2015 izšel v Časopisu za kritiko znanosti XLIII, številka 259. Ker je bil namen magistrskega dela dopolnitev in poglobitev omenjenega članka, se ugotovitve na nekaterih mestih prekrivajo in dopolnjujejo.

² Čas po oktobrski revoluciji, ki so ga zaznamovale državne intervencije v trg, ter vzpostavljane številnih programov socialne države, politike polne zaposlenosti in močna organiziranost dela. Za to obdobje je značilen konsenz, ki ga Krugman (v Bembič 2011) imenuje 'keynesovska pogodba', s katero so se vlade po veliki depresiji v tridesetih letih zavezale, da bodo ohranjale stabilno raven zaposlenosti, delavci pa so v zameno za nekatere pravice opustili radikalnejše ideje po odpravi kapitalističnih razmerij (Bembič 2011, 216–217; Udovč 2015, 120).

³ O tem, zakaj se tehnološke spremembe pojavijo v obliki revolucij, glej Perez (2013). Avtorica vzroke za velike finančne balone in poke locira v načinu, na katerega se tehnologije na področju ekonomije in družbe razvijajo ter asimilirajo. Napredovanje v tržnih ekonomijah se po njenem mnenju dogaja s prehodom prek različnih sukcesivnih razvojnih faz, ki jih poganjajo sukcesivne tehnološke revolucije. Del teh faz so epizode finančnih balonov in pokov, ki so endogeni momenti tržnega sistema (Perez 2013).

kontekstu bi rada pokazala na Fuchsovo tezo, da so za sodobni imperialistični kapitalizem značilni trije trendi: financilizacija, hiperindustrializacija in informatizacija, produkcija pa se po Fuchsu v primerjavi z Marxovo analizo v 19. stoletju ni občutno spremenila. »Enako kot takrat se tudi danes produkcija odvija zavoljo profita in da bi se doseglo ta cilj, se do določene mere v produkciji uporablja znanje in informacijsko tehnologijo« (Fuchs 2013, 431).

Becker ugotavlja, da je od zgodnjih osemdesetih let prejšnjega stoletja nastopil neoliberalni način regulacije, dopolnjeval pa ga je režim akumulacije, v katerem so imele glavno vlogo finance (Becker 2013, 134), zato bom v tretjem poglavju, s katerim začnem analitični del pričujočega magistrskega dela, najprej opisala obdobje neoliberalnih strukturnih sprememb, ki so se pojavile v zadnjih desetletjih, in ki so bistveno spremenile organizacijo kapitalistične družbe. V četrtem poglavju se bom posvetila obdobju »sistemske transformacije zrelih kapitalističnih gospodarstev« (Lapavicas 2013, 46), ki mu v marksistično navdahnjeni literaturi pravijo financilizacija. Ta je ena osrednjih značilnosti neoliberalnih sprememb, po mnenju nekaterih operaistov celo »utripajoče srce trenutne faze kapitalizma« (Monnier in Vercellone 2010, 76; Fumagalli 2011b, 94). V petem delu bom v ospredje postavila operaistične interpretacije prehoda iz obdobja fordizma v postfordizem ter prikazala, da se tudi v obdobju kognitivnega dela pojem Marxovega občega intelekta oziroma obče védnosti zaradi različnih razlogov ne more udejanjiti. Difuzija občega intelekta je namreč še vedno sistematično zamejena s kapitalsko obliko tudi v postfordizmu oziroma v času kognitivnega, nematerialnega in storitvenega dela, saj produkcijski odnosi ostajajo kapitalistični. Kapitalistični proces in razmerja uvrednotenja kapitala namreč večini delavcev še vedno odrekajo materialno podporo, usposabljanje in čas, s pomočjo katerih bi lahko v polnosti razvili ter uporabljali celoto svojih sposobnosti (Udovč 2015, 125).

V zadnjem poglavju pa se bom osredotočila na transformacije, ki so v obdobju neoliberalnih sprememb značilne za novinarsko polje,⁴ kot arhetipski primer neoliberalnih transformacij. Osredotočila se bom na strukturne procese transformacije novinarskega dela, predvsem na pavperizacijo oziroma ekonomsko, socialno in intelektualno osiromašenje novinarjev in

⁴ Pri uporabi termina novinarsko polje se nanašam na Bourdiejevo konceptualizacijo novinarskega polja, ki ga najbolj razdela v svojem delu *Na televiziji* (2001). Bourdieu polje razume kot družbeno strukturiran prostor oziroma polje sil, v katerega vstopajo novinarji, ki se razlikujejo po starosti, spolu, izobrazbeni ravni, položaju medija v polju in novinarjevem položaju znotraj medija. V magistrskem delu se sicer temu Bourdiejevemu konceptu ne bom podrobneje posvetila.

novinarskega dela ter na fordizacijo in razposabljanje. Slednje predstavlja proces specializacije, tehnizacije in avtomatizacije delovnega procesa v novih industrijah, ki opravljajo nematerialno oziroma kognitivno delo (Braverman 1988; Örnebring 2010; Krašovec 2011; Cohen 2012; Vobič 2015).

1.1 METODOLOGIJA

Moje delo se opira na transdisciplinarne prispevke s polja sociologije, kritične politične ekonomije⁵ in kritičnega pristopa v komunikologiji. V delu sem se želela izogniti površinskemu in redukcionističnemu pogledu na medije in internet, ki medije dojema enostransko in ozko, brez da bi pri tem upošteval širši kontekst, ter z njihovim umeščanjem v družbeno totaliteto ponuditi nov pogled na procese, ki se odvijajo na tem področju. Zato sem teoretski kategorialni aparat dopolnila s sintezo empiričnih študij, že opravljenih analiz in sekundarnih empiričnih podatkov, s čimer bom orisala politično-ekonomske transformacije slovenskega novinarskega polja.

Na ravni epistemologije je pristop mojega magistrskega dela kritično realističen pristop k marksizmu in politični ekonomiji medijev. Kritični realizem (Archer 1995; Bhaskar 1998; Bhaskar 2008; Elder–Vass 2010) lahko namreč ponudi vseobsegajočo, holistično filozofijo marksistične znanosti. Ravno marksizem je namreč eden izmed redkih pristopov k družbeni znanosti, katerega eksplicitne filozofske zaveze sovpadajo s ključnimi poudarki kritičnega realizma (Benton in Craib 2009, 135–136).

Marksizem predstavlja teorijo zgodovine, ki velja onkraj specifičnega prostora in časa (Marsh in Stoker 2002, 155). Povedano drugače, je pogled na preteklost, sedanjost in prihodnost in njihovo medsebojno odvisnost ter predlaga, da lahko pomen določenega koncepta razumemo le v relaciji s koncepti, ki ga obkrožajo, ter še posebej z njegovim nasprotjem. Marx za analizo materialističnega sveta opredeli metodo materialistične dialektike, katere ključni element je moč abstrakcije, po kateri je konkretna celota – kapitalističen način produkcije – dojeta kot integralna celota, katere posamezni deli so vzajemno konstitutivni (Milonakis in Fine 2009, 37). Oziroma kot pojasnita Milonakis in Fine: »Družbena celota ima prednost pred

⁵ Beseda kritika v pojmu kritične politične ekonomije ne pomeni, da svojo teorijo postavljamo v nasprotje z drugimi teorijami, ki naj bi veljale za manj kritične. Kritični aspekt kritične politične ekonomije namreč pomeni specifično metodo teoretizacije oziroma mišljenja – dialektično metodo, – ki je epistemološki temelj Marxove politične ekonomije (Nixon 2012, 443).

njenimi individualnimi elementi ter je analizirana na način notranjih povezav in razmerij njenih konstitutivnih delov. Preučevanje kapitalističnega načina produkcije kot integralne totalitete prek njegovih notranjih povezav in razmerij Marxu omogoča razkrivanje njegovih ekonomskih zakonov gibanja, kar je njegov eksplicitno nakazan cilj« (prav tam).

To Marxovo materialistično metodo sem želela implementirati v svojo analizo kapitalističnega načina produkcije. Ključne fenomene in njihova protislovja sem v magistrskem delu analizirala z upoštevanjem dolge zgodovine tehnoloških transformacij kapitalističnega načina produkcije. Zgodovina teh tehnologij je namreč močno vpeta v zgodovino kapitalizma, izkoriščanja in neenakosti.

2 KRITIČNA POLITIČNA EKONOMIJA MEDIJEV

Kadar govorimo o politični ekonomiji medijev, imamo navadno v mislih kritične pristope znotraj okvira marksistične tradicije,⁶ utemeljene v »realistični, inkluzivni, konstitutivni in kritični epistemologiji« (Mosco 2008, 95). Ti pristopi izhajajo iz analize družbenih odnosov, sprememb in procesov ter v ospredje postavljajo delo in razredni boj (prav tam, 91, 96) oziroma predpostavljajo primarno družbeno vlogo proizvodnih odnosov. Ena izmed njihovih temeljnih karakteristik je opiranje na analizo historičnih transformacij. Kritična politična ekonomija sledi Marxu, ko premešča pozornost od polja cirkulacije k organizaciji lastništva in proizvodnje, ki je za Marxa nujna začetna točka akumulacijskega procesa (Prodnik 2012, 54). »Ne zanika, da kulturni producenti in potrošniki neprestano sprejemajo odločitve (izbire), temveč poudarja, da to poteka znotraj meja, ki jih postavljajo širše strukture« (Murdock in Golding 2005, 62). Za ta pristop je torej značilna obravnava ekonomskih, finančnih in političnih vzrokov ter posledic medijev, komuniciranja, informacij in kulture na širšo družbo, z upoštevanjem zgodovinskega in političnega konteksta ter odnosov moči (Prodnik 2014, 79).

Poudarek na tem, da je vsa kulturna produkcija utemeljena v družbenih razmerjih kapitalistične družbe, je eden od osrednjih elementov, ki politično ekonomijo loči od drugega velikega kritičnega toka – kulturnih študij. Te študije so sicer nujne za razumevanje, kako ljudje vzdržujejo svoje družbene odnose, konstruirajo identitete ter opremljajo življenja s pomeni, vendar s svojo osredotočenostjo na cirkulacijo pomenov in notranjo organizacijo medijskih artefaktov, abstrahiranih od pogojev njihove produkcije (Garnham 1990, 1–2), ponujajo le polovico celotne analize. Druga polovica zahteva pogled onkraj očitnega – podrobno preiskavo ekonomske dinamike in širših struktur, ki obdajajo in oblikujejo vsakdanje delovanje. V tem oziru se kritična politična ekonomija namesto na posameznika osredotoča na družbene odnose in odnose moči (Murdock in Golding 2005, 61, 62).

Marksistična teorija komuniciranja komunikacijo dojema v odnosu do kapitalizma, »v ospredje postavlja analizo kapitalizma, vključno z razvojem produkcijskih sil in odnosov, komodifikacije in produkcije presežne vrednosti, delitve in bojev družbenih razredov,

⁶ Politična ekonomija komuniciranja je poleg frankfurtske kritične teorije eden izmed dveh ključnih miselnih tokov kritičnih pristopov h komuniciranju po Fuchsu. Medtem ko so bili temelji politične ekonomije komuniciranja v kritični ekonomski teoriji, je Frankfurtska šola izhajala predvsem iz filozofije in teorije družbe (Fuchs 2014b, 52–53).

kontradikcij in opozicijskih gibanj« (Mosco 2008, 94). Poleg tega so, kot pravi Fuchs, kritične študije medijev in komuniciranja inherentno normativne in politične. Njihov fokus je namreč analiza medijev, komuniciranja in kulture v kontekstu dominacije, asimetrije odnosov moči, izkoriščanja, zatiranja ter nadzora kot objektov preučevanja (Fuchs 2009, 7). Enotnost raznolikih pristopov v kritičnih medijskih študijah lahko najdemo v Marxovi dediščini, kot kritiki vseh oblik dominacije in odnosov dominacije.

Po drugi strani pa nemarksistični teoretiki pri preučevanju medijskih trgov, industrij in regulacije raje govorijo o študijah medijske industrije, medijski ekonomiji, produkcijskih študijah, študijah kreativne industrije ter, »kljub občasnim referencam na postfordizem ali neoliberalizem, izbrišejo veliko večino konteksta, znotraj katerega medijske industrije, korporacije, produkcija, zaposlovanje, občinstva, oboževalci in artefakti obstajajo: kapitalizem« ter na ta način ohranjajo status quo (Meehan in Wasko 2013, 40). Nekateri menijo, da se je produktivno jedro v naprednih kapitalističnih ekonomijah preusmerilo od težke industrije do novega »breztežnega« jedra informacijskih in kulturnih dobrin, z osrednjo vlogo kreativnih industrij (Bilton in Leary 2002 v Murdock 2011, 30), spet drugi pa družbo dojemajo na način radikalne spremembe ekonomije in družbe, ki je rezultirala v popolnoma novi družbi in ekonomiji. Omenjene teorije, ki zagovarjajo diskontinuiteto kapitalističnih odnosov – tj., da je prišlo do pomembne prenove ne le proizvodnega načina, ampak širše družbenega tkiva – so bile odgovor na naraščajoč pomen informacij in razvoj informacijskih in komunikacijskih tehnologij in s tem povezane paradigme informacijske družbe. Tovrstne teorije so se pojavile v času vzpona neoliberalizma, za katerega so značilni pomembni politični in regulatorni odzivi na krizo po letu 1972.⁷

⁷ Premiki k informacijski družbi so se začeli že kmalu po drugi svetovni vojni, ko so posamezniki začeli opaziti naraščanje števila služb, ki se nahajajo izven tradicionalnega proizvodnega sektorja. Eden prvih, ki je naslovil tudi politične, kulturne in družbene implikacije teh informacij, je bil Daniel Bell (1973), ki je menil, da se povojna družba sooča s fundamentalnimi transformacijami narave kapitalistične družbe. Takšna družba naj bi bila bolj demokratična, moč pa bi temeljila v znanju (Mosco 2005, 40).

3 NEOLIBERALIZEM

Neoliberalni premik v uravnavanju družbenih odnosov z globokimi strukturnimi spremembami, ki so se pojavile v zadnjih desetletjih, je bistveno spremenil organizacijo kapitalistične družbe, tako v centru sistema, kakor tudi na njegovi periferiji. V nadaljevanju bom zato na kratko predstavila obdobje, ki je nasledilo obdobje keynesianskih politik, ki so oblikovale zahodno politično ekonomijo po drugi svetovni vojni. Keynesiansko državo blaginje so ideologi neoliberalizma konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja razglasili za ekonomsko nevzdržen model, saj se je globalno začela strukturna ekonomska kriza kapitalističnega načina proizvodnje (Praznik 2016, 171). Premik iz keynesianskega obdobja v neoliberalno je predstavljal poskus nadomestitve politik konec šestdesetih let 20. stoletja, ki niso uspele zaustaviti upočasnjevanja akumulacije kapitala, njegove profitabilnosti in makroekonomske nestabilnosti, ki jima je sledila. V tem času je namreč v ekonomijah zahodnih držav prišlo do inflacije in povečanja brezposelnosti, kriza pa je skupaj z drugimi dejavniki odprla pot neoliberalizmu (Duménil in Lévy 2012, 28). Premik je radikalno spremenil odnos med državo, kapitalom in delom. Producerska baza keynesianske ekonomije je bila nadomeščena z globalnim režimom finančnega kapitala in storitvenimi industrijami, pri čemer se je tovarniško (oziroma industrijsko) delo premaknilo v države s cenejšo delovno silo, norma pa so postali fleksibilni režimi produkcije, ki so spodkopavali pravice delavcev (Phelan 2014, 13–14). Nova politično-ekonomska doktrina pa je v ospredje postavljala odpravo države blaginje, privatizacijo javnih podjetij, zniževanje obdavčitve kapitala, zmanjšala je avtonomijo delavcev in povečala nadzor nad produkcijskim procesom. Trgi so postali fleksibilni, vpeljevali so se programi prestrukturiranja in finančni rezi. Hkrati pa se je krčil obseg socialnih pravic in javnega sektorja (Krašovec 2013b, 182).

Kot pojasni Harvey (2012, 7), je neoliberalizem »predvsem teorija politično-ekonomskih praks, ki pravi, da do človeške blaginje najhitreje pridemo z osvoboditvijo individualnih podjetniških svoboščin in veščin v institucionalnem okviru, ki ga zaznamujejo močne pravice do zasebne lastnine, prosti trgi in prosta trgovina. Vloga države je ustvariti in ohraniti institucionalni okvir, ustrezen takšnim praksam.«⁸ Neoliberalizacijo lahko torej razumemo na

⁸ Zаметki teoretske zasnove neoliberalizacije segajo že v čas, ko je majhna skupina akademskih ekonomistov, zgodovinarjev in filozofov v krogu avstrijsko-britanskega ekonomista in političnega filozofa Friedricha A. Hayeka leta 1947 ustanovila Društvo Mont Pelerin. Zaradi privrženosti idealom osebne svobode so sebe šteli za liberalce, predpona »neo« v neoliberalizmu pa izhaja iz njihove simpatije do neoklasične ekonomske teorije in

dveh ravneh: bodisi kot »utopični projekt udejanjenja teoretske zasnove preureditve mednarodnega kapitalizma bodisi kot *politični* projekt ponovne vzpostavitve pogojev za akumulacijo kapitala in za obnovo moči ekonomskih elit« (prav tam, 29). V praksi je po mnenju Harveya prevladal drugi cilj, medtem ko je prvi služil predvsem za legitimacijo vsega, kar je bilo potrebno za njegovo vzpostavitev.

3.1 NEOLIBERALIZEM KOT POLITIČNO-EKONOMSKA PRAKSA

Enoznačne definicije o tem, kdaj naj bi se začelo obdobje neoliberalizma kot praktičnega (oziroma političnega) projekta, ni, saj so se neoliberalne politike, če gledamo njihovo vznikanje v raznolikih geografskih regijah in nacionalnih državah, uveljavljale različno. V splošnem velja, da neoliberalizem lahko v njegovih praktičnih učinkih vidimo kot »veliko gibanje, ki so ga sprožili najpremožnejši sloji, da bi zavrlji svoj relativni zaton« (Duménil in Lévy 2012, 39), a lahko na tem mestu opredelim geografske razlike med regijami v kapitalističnem sistemu, s čimer bi neoliberalizem lahko razumeli bolje. Začetek praktičnega uveljavljanja neoliberalne paradigme sega v 70. leta prejšnjega stoletja, najjasneje se je začela uveljavljati z izvolitvijo Ronalda Reagana v ZDA (leto 1980) in Margaret Thatcher v Veliki Britaniji (1979), ki sta v ospredje potisnila vrednote individualizma in trga, javni sektor in sindikate pa postavila za nasprotnike teh idej⁹ (Harvey 2012, 5, 33). Na ravni evropskega gospodarskega in kasneje političnega povezovanja, ki je rezultiralo v vzpostavitvi Evropske unije (EU) leta 1993, začetek neoliberalnih sprememb sega že v leto 1957, ko je bila podpisana Rimska pogodba, s katero je bila ustanovljena Evropska gospodarska skupnost

njenega načela prostega trga. Neoliberalna teorija, ki so jo zagovarjali v Društvu Mont Pelerin, je močno nasprotovala intervencionističnim teorijam, kot je Keynesova teorija, ki je delovala kot pomemben teoretski odziv na depresijo v tridesetih letih dvajsetega stoletja. Državne odločitve so bile za privržence teorije neoliberalizma politično pristranske, premočno odvisne od interesnih skupin in zato nujno napačne. Gibanje je kljub prizadevanjem mnogih skupin, zlasti v ZDA, ostalo na akademskem obrobju vse do sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko so se zlasti v ZDA in Velike Britanije njihovi antietatistični premisleki začeli pomikati v ospredje, tudi s pomočjo možganskih trustov in akademskega prostora. V ZDA je bila denimo vplivna ekonomska misel na Univerzi v Chicagu, kjer so t. i. Chicaški fantje pod vplivom profesorja Hayeka, čigar učenec je bil tudi Milton Friedman, vzpostavili doktrino svobodne roke trga, ki naj bi pri zagotavljanju javnih storitev ali uravnavanju trga nadomestil državo (Harvey 2012, 29–32).

⁹ Integralni del neoliberalne restavracije v obliki neposrednega in učinkovitega napada na organizirano delavsko gibanje v ZDA se je začel že pred vodilnima politikoma, ki predstavljata obraz neoliberalizma. Predstavljal ga je Volckerjev šok leta 1979 (Furlan 2013, 89), ki je sledil razpadu sistema Bretton Woods (sistem fiksnega menjalnega razmerja, v katerem je bil dolar ekvivalent zlata). Z Volckerjevim šokom poimenujemo rekordni dvig obrestnih mer ameriške centralne banke, ki je povzročil zmanjšanje količine denarja v obtoku, to pa je pripeljalo do največje globalne recesije po letu 1929. S tem je prišlo do radikalnega obrata v denarni politiki ZDA, ki konča obdobje keynesovske makroekonomske politike. V tem obdobju se je močno dvignila brezposelnost, ki je zmanjšala pogajalsko moč delavskega razreda. Na ta način sta bila »mobilnost in svoboda kapitala v sodobnem neoliberalnem kapitalizmu spet določeni z discipliniranjem delavskega razreda« (Furlan 2013, 89).

(EGS) in Evropska skupnost za jedrsko energijo (EURATOM). Vendar pa se te spremembe zaradi odporov in naklonjenosti keynesianizmu niso mogle uveljaviti vse do začetka devetdesetih, ko so se odrazile v privatizaciji javnega sektorja, uvajanju enotnega trga in valute ter poskusih po zmanjšanju inflacije. Slednje ne pomeni, da je neoliberalizem postal edini politično-ekonomski model, poleg tega se njegove ideje niso uresničile v polnosti in tudi ne povsod enako, postal pa je »osnovna tendenca v ekonomskih in socialnih politikah«, ki je dala »vsem ekonomskim in socialnim politikam v Evropi od srede devetdesetih naprej 'pospešek' v neoliberalno smer« (Krašovec in Žagar 2011, 236).¹⁰ V to geografsko območje sodi tudi Slovenija, ki me bo zanimala malce kasneje. Razvoj slovenskega kapitalizma po padcu jugoslovanskega socializma gre po mnenju Ane Podvršič (2015, 80) umestiti v širši proces ustvarjanja postsocialistične periferije Evropske unije. Slovenija je v obdobju po padcu socializmov, ko so druge srednje-evropske države prevzele neko različico oziroma obliko neoliberalizma, izbrala gradualističen pristop h kapitalistični transformaciji, z relativno malo tujih neposrednih vlaganj, počasno privatizacijo in vpeljavo navidezno rigidnih delovnih razmerij, radodarnim socialnim režimom (Crowley in Stanojević 2011, 268–269), pa tudi relativno močnim sindikalnim gibanjem.¹¹ Zaradi postopne privatizacije se je izognila mnogim težavam, značilnim za proces postsocialistične tranzicije in je prvem desetletju samostojnosti delovala stabilno. Postopoma se je v podjetjih in javnem sektorju odvijala »akumulacija z razlašanjem« (Harvey 2003, 150–179) oziroma »proces centralizacije bogastva in moči, ki so ga z razlašanjem javne lastnine izvajale elitne skupine« (Praznik 2016, 221). Gradualistično politiko družbene koordinacije pa vse od vključitve v EU ter nastopom konservativne desnosredinske vlade v letu 2004 nadomešča z raznolikimi neoliberalnimi ukrepi za povečanje konkurenčnosti gospodarstva in s fleksibilizacijo trga delovne sile (Krašovec in Žagar 2011, 189).

¹⁰ Ključen je bil podpis Maastrichtske pogodbe leta 1992 in uvedba evra, s ciljem zmanjšanja inflacije in povečanja stopnje profita. Tem ciljem je EU sledila s pomočjo omejevanja javnih izdatkov in državnega proračuna, povečanju obrestnih mer in vzpostavljanjem pogojev za svobodno trgovanje (Krašovec in Žagar 2011, 232).

¹¹ Kot opažata Stanojević in Crowley (prav tam), je bil za Slovenijo ključen faktor specifična zapuščina jugoslovanskega samoupravnega socializma, ki se je bistveno razlikoval od komunistične zapuščine v državah, kot je npr. Poljska. To seveda ne pomeni, da je bila Slovenija imuna na vplive neoliberalnih teženj. Že v osemdesetih letih (1982) je denimo na področju kulture *Zakon o samostojnih kulturni delavcih* vzpostavil »teren za podjetniško logiko« (Praznik 2016, 183). Zakon je institucionaliziral avtonomno delo druge generacije in zanj specifično prekamnost (prav tam, 183–184). Učinek ZSKD že v osemdesetih letih torej ni bil le neenakopravnost med zaposlenimi in samostojnimi kulturnimi delavci, temveč tudi znamenje »širše neoliberalne družbene transformacije, tj. vzgoje podjetniških subjektov, ki sebe vidijo in ki delujejo kot podjetja« (Krašovec 2016, 65). Ta zakon je bil torej kljub zavitosti v diskurz samoupravne ideologije in izenačevanja družbenoekonomskega položaja temelj za vzpostavitev podjetniške logike.

O učinkih teh neoliberalnih ukrepov bom podrobneje spregovorila v šestem poglavju, kjer bom neoliberalne transformacije aplicirala na novinarsko polje, in jih opredelila kot arhetipski primer neoliberalnih transformacij.

3.2 NEOLIBERALIZEM IN MEDIJI

Neoliberalne spremembe na področju medijske politike so najprej postale očitne v Severni Ameriki, kjer si je Reaganova administracija prizadevala za deregulacijo medijske industrije, mediji pa so v tem smislu predstavljali priložnost za ekonomski napredek in globalno prevlado. To prednost so želeli okrepiti z odstranjevanjem mednarodnih omejitev v medijskih industrijah, agresivno so si prizadevali za njihovo vključitev v mednarodne dogovore, kot so Urugvajski krog večstranskih trgovinskih pogajanj, Splošni sporazum o carinah in trgovini (*General Agreement on Tariffs and Trade – GATT*), Severno-Ameriški prostotrgovinski sporazum (*North American Free Trade Agreement – NAFTA*) in pogodbe v okviru Svetovne trgovinske organizacije (*World Trade Organization – WTO*), ki je nasledila GATT (Chadha in Kavoori 2005, 88). Trend k deregulaciji pa je z rahljanjem regulacije medijskega lastništva še pospešil Zakon o telekomunikacijah leta 1996. Kljub tem procesom pa te spremembe v ZDA niso bile tako intenzivne oziroma so bile na videz manj očitne, kar lahko pripišemo dolgi tradiciji komercialnih medijev v ZDA. Najbolj očitni premiki na področju politik so se odvijali drugje po svetu, kjer komercialni model medijev ni bil uveljavljen – npr. v zahodni Evropi. Naraščajoče število politik »marketizacije« in komercializacije je bilo del širšega paradigmatkega premika, kjer so se nacionalne države premaknile od keynesianskega konsenza k tržno orientiranim strategijam in politikam. To je prineslo »erozijo okvira politik, na katerih je temeljil model javnega oddajanja. To je bilo značilno za večino zahodne Evrope z izjemo Luksemburga, kjer je bilo komercialno oddajanje vedno prisotno (prav tam, 88). V večini centralno- in vzhodno-evropskih držav je prišlo do dramatične rasti zasebnega komercialnega oddajanja, običajno s pomočjo tujega kapitala. Premik k javnim medijem so oteževale politična klima ter tudi krize, ki so jih povzročili umiki ali zmanjšanje državnih subvencij ter nezadostnega financiranja (prav tam 2005, 90).

Pickard (2007, 121) zaznava štiri ključne dimenzije v neoliberalizaciji medijskega sistema: privatizacija, deregulacija, liberalizacija in globalizacija trgov. Z omenjenimi koncepti kritiki neoliberalizma na področju medijev razlagajo spremembe, ki so se kazale v privatizaciji medijskih in telekomunikacijskih podjetij v državni lasti, preoblikovanju javnih medijev v neke vrste podjetja, ki delujejo na trgu, ter odpravi pravnih omejitev za čez-medijska in tuja

lastništva v imenu deregulacije (Mansell 2011, 22 v Phelan 2014, 17). Spremembe so bile očitne tudi na ravni produkcije, kjer so demokratično novinarsko ideologijo proizvodnje novic v javnem interesu spodkopali različni ukrepi za nižanje stroškov. Ti so komodificirali novinarstvo na račun izgube demokratičnih idealov, pritiski po konkurenčnosti so rezultirali v homogenizaciji medijske pozornosti, novinarji pa so se bili prisiljeni prilagoditi komercialnemu okolju. Vse bolj so bili primorani delovati v pogojih, v katerih prevladuje »kruta logika ekonomskega sistema, ki mejo profitov vedno znova potiska naprej, kvantitativno merjenje pozornosti občinstva pa postane ključni mehanizem za določanje vrednosti novic in vrednosti novinarskega dela« (Phelan 2014, 18–19).

Spremembe pa se niso odražale le na institucionalni ravni medijev ter reorganizaciji delovnega procesa in kvaliteti vsebin, temveč tudi na ravni diskurza. V obdobju neoliberalnih sprememb se je namreč pojavil vzpon diskurza informacijske družbe, ki jo poskušajo opisati s pojmi, kot so družba znanja, digitalna ekonomija, e-ekonomija, kreativna ekonomija itd. Informacije in znanje so postali nov duh kapitalizma, informacijsko-komunikacijske tehnologije pa primer in gonilo neslutnih hitrih procesov sprememb. Uspešno vpeljavo in izkoriščanje teh tehnologij je omogočil razvoj nove tehno-družbene paradigme informacijske družbe (Garnham 2005, 295).

Informacijska družba je po mnenju Garnhama v akademskem diskurzu postala nekakšna konceptualna bližnjica, ki celemu naboru trendov z različnimi možnimi razlagami in posledicami ter naboru teoretskih analiz z različnimi koreninami, pripisuje lažno enotnost. Omogočila je, da polje deluje kot enotno geslo za niz različnih in pogosto antagonističnih ekonomskih in političnih interesov (Garnham 2005, 287). Informacijska družba je podpirala idejo kulturnega sektorja in komunikacijskega sektorja, poimenovanega tudi »informacijska industrija«, kot novega vodilnega sektorja ekonomske rasti, ki ga poganjajo velike izboljšave v delovanju in redukciji stroškov (prav tam, 298). Ob tem Garnham (prav tam, 300) poudarja, da so teoretiki spregledali tako rastočo relativno ceno produkcije kot tudi stran povpraševanja. Rastoč razpoložljiv prihodek namreč ni bil preusmerjen v rast medijskega povpraševanja, temveč v turizem, restavracije, fitness, zdravje itd. Največji sektor rasti je bil namreč finančni sektor – finančne storitve, ki so pomembno gonilo investicij v informacijsko-komunikacijske tehnologije in diskurza informacijske družbe.

Teoretiki so kmalu spoznali, da postindustrijska družba pomeni vzpon transnacionalnih medijev in komunikacijskih podjetij, ki propagirajo ameriške vrednote ter z vse bolj koncentrirano tržno močjo onemogočajo pojavljanje alternativ (Mosco 2005, 40). Hkrati pa je za večino delavcev v kognitivnih poklicih delo nadzorovano in organizirano na enak način kot v proizvodnji za tekočim trakom (Braverman 1988; Mosco 2005, 41). Trditev, da obstaja nova informacijska družba, družba znanja,¹² namreč zanika kontinuiran obstoj izkoriščevalskih razrednih razmerij, medtem ko visoke socio-ekonomske neenakosti na vseh ravneh družbene organizacije nakazujejo, da je sodobna družba najprej in predvsem razredna družba. Kognitivno delo, ki naj bi bilo osrednja značilnost informacijske družbe, namreč ni homogena kategorija, temveč je razredno strukturiran prostor, ki vključuje notranje razredne odnose in stratifikacijske vzorce (Fuchs 2014, 16). »S tem ko zavrnemo pojem informacijske družbe, ne trdimo, da ni novih družbenih, kulturnih in ekonomskih sprememb, temveč trdimo, da ti procesi niso dovolj koherentni, da bi upravičili pojem nove oblike družbe, ter da niso dovolj novi, močni, da bi utemeljili pojem historičnega preloma ali revolucije ekvivalentne prehodu od fevdalizma v kapitalizem ali od kmetijstva v industrijsko proizvodnjo« (Garnham 2005, 288). Kognitivna proizvodna logika namreč s seboj prinaša tudi skrajno fleksibilizirano in brutalno tayloristično logiko tehnoloških ter organizacijskih inovacij pri nadzoru in reorganizaciji delavcev (Husson 2011, 120). O tem vidiku bom podrobneje spregovorila v šestem poglavju.

V sledečem poglavju bom predstavila nekaj osrednjih potez obdobja »sistemske transformacije zrelih kapitalističnih gospodarstev« (Lapavicas 2013, 46), ki ga avtorji v marksistični tradiciji označijo s pojmom financializacija. Ta je po mnenju Beckerja eden od gradnikov neoliberalizma, podobno pravi Harvey (2012, 121), ki meni, da je z neoliberalizmom prišlo do obrata k bolj odprti financializaciji, ki je postala še hitrejša v devetdesetih letih. V tem času so finančni trgi doživeli močan val inovacij in deregulacije, postali so pomembna sredstva ne le gospodarskega usklajevanja, temveč tudi pridobivanja oziroma koncentracije premoženja, postali so, tako Harvey (prav tam), »privilegirana sredstva razredne moči.« V nadaljevanju bom tako opredelila raznolika področja, ki jih politična ekonomija komuniciranja konceptualizira z Marxovim (in marksističnim) konceptualnim

¹² Močnik in Breznik (2013, 200) pravita, da je družba znanja družba, v kateri stanje tehnološkega razvoja in politične razmere omogočijo »standardizacijo, kvantifikacijo in komodifikacijo kulturne in intelektualne produkcije, in v kateri poteka proces realnega podrejanja intelektualnega in kulturnega dela kapitalu«.

aparatom, da bi kar najustrezneje opisala obdobje te precej radikalne notranje transformacije kapitalizma.

4 FINANCIALIZACIJA

Financionalizacijo so v preteklosti obravnavali številni teoretiki, najbolj široko definicijo pa ponudi Epstein (Epstein 2005, 3), ki financionalizacijo opredeljuje kot »povečevanje vloge finančnih motivov, finančnih trgov, finančnih akterjev in finančnih institucij v delovanju sodobnega kapitalističnega sistema«. Ta splošna definicija ne izčrpa celotne definicije financionalizacije, a nakazuje na njeno ključno komponento. Finance niso poljubni (ali iracionalni) dodatek (k) 'realnemu' sektorju gospodarstva, saj je kreditni sistem pogoj delovanja kapitalistične ekonomije kot take.¹³ Na samem *začetku* vsakega produkcijskega cikla je vsota denarja, ki jo izdajo banke ali kapitalski trgi in ki pomeni začetni kapital za (morebitne) lastnike produkcijskih sredstev. Krediti namreč omogočajo zagon novih kapitalističnih podjetij in širitev tistih, ki v kapitalističnih gospodarstvih že aktivno sodelujejo. Razviti finančni sistem, s tem ko fizično lastništvo pretvori v papirnatost, omogoča tudi hiter prenos kapitala med posameznimi panogami ter na ta način »pospešuje in dinamizira kapitalistično akumulacijo«. Industrija in finance so tako v neoliberalizmu (in splošneje v kapitalizmu) prepleteni bolj kot kadarkoli prej, saj so finance del ne le začetka ali širitve, temveč konstitutivni del *vsake* posamezne faze produkcijskega procesa (Heinrich 2013; Krašovec 2016, 66). Toda avtorji svetovno-sistemske perspektive so *prevlado* finančnih institucij in procesov zaznali kot simptom specifične faz(e) v kapitalizmu.¹⁴ Relativno mirnemu obdobju »materialne širitve« v svetovnem kapitalističnem sistemu, ko produkcija blaga predstavlja temelj kapitalistične akumulacije, namreč nujno sledi faza finančne ekspanzije, ko temelj akumulacije postane kapital v »denarni obliki«. Zato avtorji govorijo o ciklični oziroma strukturni fazi v svetovnem kapitalističnem sistemu, ki se pojavi ob izteku systemskega cikla (tj. s koncem hegemonije svetovnega hegemonu), in ki povzroča ali pa vsaj

¹³ Proces financionalizacije zato ne razumem kot procesa, ki bi bil bistveno drugačen od delovanja industrije in storitev. Oba sta namreč kapitalistična in usmerjena v maksimizacijo profitov.

¹⁴ Wallerstein (2013) poudarja, da je financionalizacija zelo dolg proces, ki se ciklično ponavlja v modernem svetovnem-sistemu že petsto let. Pojavlja se v vseh kondratjevskih fazah B – fazah vračanja v ravnotežje – ki sledijo kondratjevski fazi A – fazi rasti realne vrednosti, geografskega območja, globine pobilagovljenja. Ena od kondratjevskih faz B je obdobje svetovne gospodarske stagnacije v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko so se kapitalisti, da bi ohranili raven velikega prisvajanja svetovne presežne vrednosti, morali obrniti k finančnemu sektorju. Akumulacijo kapitala od sedemdesetih let 20. stoletja je torej ohranjalo to, da se je kapital od iskanja dobička s proizvodno učinkovitostjo obrnil k iskanju dobička s finančnimi manipulacijami oziroma špekulacijami, katerih glavni mehanizem je bilo spodbujanje porabe z zadolževanjem. Čeprav se ta mehanizem služenja na področju financ pojavlja v vsaki fazi financionalizacije, »sta bila tokrat drugačna obseg in premetenost novih finančnih instrumentov, uporabljenih pri špekuliranju« (prav tam).

pogloblja strukturno krizo kapitalističnega sistema.¹⁵ Slednja sicer signalizira začetek konca systemskega cikla, spremlja pa jo tudi splošna družbena kriza (počasnejša akumulacija kapitala, makroekonomska nestabilnost, finančna nihanja oziroma »bifurkacije«), ki ji sledi prehod v nov akumulacijski cikel (Wallerstein 2006, 101–119; Arrighi 2009). Krippner v svoji definiciji financializacije sledi Arrighijevemu umeščanju financializacije v dolgotrajne trende cikličnega gibanja med realno in finančno ekonomijo. Financializacijo namreč definira »kot vzorec akumulacije, v kateri dobički naraščajo predvsem prek finančnih kapitalov, raje kot prek trgovine ali proizvodnje blaga« (Krippner 2005, 174). Tako financializacija ni anomalija, disfunkcionalnost ali ekscesni moment kapitalizma, temveč endogeni moment razvoja in transformacije njegove dinamike (Furlan 2013, 73). Gre za obliko razvoja kapitalistične ekonomije znotraj njene lastne racionalnosti, razvoja, »ki spremeni tako kapital sam (kapitalu da večjo tekočnost in gibljivost) in razmerja med posameznimi kapitali (zaostreno in učinkovitejše konkurenčno ocenjevanje) kot tudi razredno razmerje« (Krašovec 2016, 69). Financializacijo namreč lahko razumemo kot realizacijo stalno prisotne tendence kapitala, da išče varnost v likvidnosti. »Ideja je, da si lastimo bogastvo, katerega obliko je moč zamenjati v trenutku, ko se pojavi grožnja« (Kotz 2011, 9).

4.1 FINANCIALIZACIJA V NEOLIBERALIZMU

Trenutna faza financializacije je sicer strukturni pojav v kapitalizmu, a njeno pojavnost določajo konkretne historične okoliščine (drugačne od financializacije, ki se je pojavila konec 19. ali 18. stoletja). Pojavila se je kot rezultat epohalnih sprememb, ki so sledile prvemu naftnemu šoku leta 1973–1974, ki je zaznamoval konec povojnega keynesianskega obdobja. Konec 70. let 20. stoletja je zato, tudi s pomočjo pritiskov močnih akterjev in institucij na finančnih trgih, prišlo do spremembe kapitalistične regulacije.

V krogu preučevalcev Marxove misli in v tradiciji politične ekonomije ni konsenza o vzrokih za finančno oziroma neoliberalno fazo kapitalizma. Vsekakor pa je beg kapitala v finance potrebno razumeti kot poskus ohranjanja njegove profitabilnosti. »Da bi kapital ušel osnovni težavi realizacije, se umika v finance, ki omogočajo visoke stopnje profita« (Ploštajner 2016, 9). Bistvo je, da je iz poskusa obnovitve profitne stopnje izšla nova vrsta kapitalizma, s

¹⁵ Fazo kapitalizma, ki smo ji priča danes in ki se ji bomo posvetili v tej nalogi, določa iztek cikla ameriške hegemonije (od 1945 dalje), konec systemskega cikla »povojne« rasti in keynesianskega kompromisa ter posledično systemske krize kapitalizma kot svetovno-ekonomskega sistema (oboje od 1970 dalje), s katero lahko pride do razkroja kapitalizma ali do vzpona novega svetovnega hegemonu, nekje v jugovzhodni Aziji (Wallerstein 2004; Arrighi 2009).

specifičnimi značilnostmi, ki jo nekateri poimenujejo finančni kapitalizem ali neoliberalni kapitalizem (Zgroženi ekonomisti 2012, 9). Sama poskušam v tem poglavju opredeliti ključne parametre, ki določajo naravo trenutne faze kapitalizma tako, da ji nadenejo oznako financionalizacija. Svojo argumentacijo lahko razvijemo na treh ravneh in natančneje opredelimo značilnosti finančnega kapitalizma.

Na prvem, bolj splošnem nivoju, se financionalizacija nanaša na povečanje velikosti in pomena finančnih trgov, ter transakcij in institucij, ki tam delujejo (tj. proces rastoče avtonomije finančnega sektorja). Procese od sedemdesetih let prejšnjega stoletja zaznamuje rast in iskanje (hitrih) dobičkonosnih naložb, kar nakazuje samo naraščanje števila in hitrosti transakcij na finančnih trgih.¹⁶ Banke v centru kapitalističnega sistema in globalne korporacije opredeljujeta dva velika procesa. Velike (globalne) korporacije so se v tem obdobju financionalizirale, to pomeni, da so si ustvarile možnosti za lastne finančne sposobnosti in se izognile nadzoru nad količinami kredita s spodbujanjem odprtih finančnih trgov ter tako pripravile pogoje za finančno deregulacijo. S tem so postale vse manj odvisne od bank, ki so se prestrukturirale na način, da so se osredotočile na mediacijo na finančnih trgih,¹⁷ tako da so njihovi zaslužki postali premije, provizije in profiti od trgovanja (Lapavicas 2013, 42–46). K slednjemu je, ob deregulaciji trgov dela, bistveno prispeval tudi razvoj informacijsko komunikacijskih tehnologij,¹⁸ ki je močno pospešil pretok informacij (Lapavicas 2009, 11–12; Thompson 2010; Ekman 2012, 160), hkrati pa omogočil pomembno tehnološko inovacijo

¹⁶ Leta 1960 je denimo dnevni promet na Newyorški borzi znašal tri milijone delnic, leta 1980 pa že 45 milijonov. Konec osemdesetih let je ta številka narasla na 200 milijonov, konec devetdesetih je presegla milijardo, leta 2006 pa se je približala številki 16 milijard delnic dnevno. Številke po besedah Orhangazija (2008, 14) nakazujejo, da so se aktivnosti na delniških trgih ne le povečale, temveč kažejo tudi, »da so delničarji pričeli zadrževati delnice za vse krajši in krajši čas, kar razkriva njihova zelo kratkoročna pričakovanja« (Orhangazi 2008, 14).

¹⁷ Skoraj vse centralne banke v razvitih kapitalističnih državah so že v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja sprejele reforme, ki so omogočile internacionalizacijo finančnih tokov in investicij. Na transnacionalnih trgih kapitala se je začelo množično trgovanje s finančnimi derivati, ki so »korporacijam in bankam omogočili, da se izognejo nacionalnim režimom nadzora kapitalskih tokov« (Furlan 2013, 86–87; gl. tudi Bryan in Rafferty 2013; Udovč 2015, 121).

¹⁸ Konvergenca računalništva, telekomunikacij in drugih elektronskih medijev od leta 1970 je v kombinaciji s finančno deregulacijo vodila do pomembnih premikov tako v obsegu kot tudi v naravi mednarodnih finančnih trgov. Vrednost svetovnega finančnega premoženja se je povečala od približno 12 trilijonov leta 1980 do 167 trilijonov leta 2006 oziroma 348 odstotkov svetovnega BDP (McKinsey Global Institute 2006 in 2008 v Thompson 2010, 2). Dober primer povezave med IKT in finančnim sektorjem je tudi rast algoritmičnega trgovanja, pri katerem računalniški programi nadzorujejo kupovanje in prodajo delnic in derivatov, samostojno opazujejo razvoj finančnega trga ter izračunavajo, kakšna količina delnic ali derivatov naj bo prodana oziroma kupljena v določenem času. Finančne odločitve na ta način postanejo predmet tehnološke racionalnosti strojev, ki lahko pospešijo visoko tvegano finančno vedenje ter posledično nestanovitnost finančnih trgov (Fuchs in drugi 2010, 201).

listinjenja oziroma sekuritizacije ter vse večjo prisotnost in raznolikost finančnih derivatov oziroma izvedenih finančnih instrumentov, ki po mnenju Bryana, Raffertyja in Martina (2009), vsaj kvantitativno dominirajo trenutne globalne finančne procese. S pospešenim tokom informacij se »svobodnik« in deregulirani lokalni finančni trgi od sedemdesetih let dalje integrirajo v svetovni finančni trg, obenem pa postanejo mehanizem za učinkovito alokacijo kapitala. Z razvojem finančnih trgov lahko vsi akterji (podjetja, gospodinjstva, države, finančne institucije) menjavajo vse vrste finančnih instrumentov (delnice, obveznice, posojila, derivate, devize) za vse ročnosti (dolgoročno, srednjeročno, kratkoročno). Rentniški razredi in frakcije finančnega kapitala, olajšani davčnih bremen poglobijo in razširijo procese rentništva: denar začnejo posojati državam in gospodinjstvom; začnejo z vlaganji na finančne trge, kjer je donos najvišji; z deregulacijo finančnih trgov in ekonomije pride do koncentracije kapitala in povečanja globalne neenakosti; korporacije pa si tržne deleže pridobivajo z združevanji v velike finančne konglomerate (Lapavicas 2009, 12; Duménil in Lévy 2012, 37–41; Zgroženi ekonomisti 2012, 9, 18; Mattick 2013, 73–75, 89).

Toda v drugem, precej ožjem pomenu financializacija opisuje tudi spremembe v odnosu med nefinančnim sektorjem in finančnimi trgi. »Te spremembe vključujejo, prvič, povečanje finančnih investicij in posledično finančnih dohodkov nefinančnih korporacij; in drugič, okrepitev finančnega pritiska na upravljanje nefinančnih korporacij« (Orhangazi 2008, 5–6). S tem financializacija pronica na širše polje družbenega (neekonomskega ali izvenekonomskega) ravnanja (Lapavicas 2009, 27).

Zadnji od pomembnih vidikov financializacije pa je financializacija na osebni ravni, ki je kompleksen proces, ki zajema več paralelno prisotnih vidikov in ga ne gre misliti mimo neoliberalizma. Na eni strani gre za erozijo javnih storitev, umik države iz ideoloških aparatov reprodukcije: sfer zdravstva, sociale, izobraževanja itd. Na drugi strani državljani in državljanke, delavci in delavke, poskušajo zadovoljiti najosnovnejše potrebe po stanovanju, izobrazbi, zdravju itd. Te potrebe bi si delavci lahko financirali sami, toda obdobje neoliberalizma označuje tudi krčenje, stagnacija (ali pa vsaj počasno naraščanje) realnih mezd (Lapavicas 2009, 27; Harvey 2011; Bembič 2013, 122–123; Furlan 2013, 73–76) ter prekarnost zaposlitvenih oblik (Krašovec 2016, 69), zato krediti postanejo oblika premoščanja

stagnacije ali izpada dohodkov.¹⁹ Kapitalistična gospodarstva se spopadajo s klasičnim kapitalističnim protislovjem: realna ekonomija zaide v težave zaradi presežne produkcije (presežek produktov), kar vodi v težavo realizacije (nezadostne mezde) že proizvedene vrednosti na trgu (Ploštajner 2016, 9). Zato v prostor zagotavljanja najosnovnejših potreb, ki ga je zapustila država, namesto slednje vstopijo banke, ki si s preusmeritvijo k osebnim dohodkom delavcev zagotovijo trajnejši vir profitov. S takšno finančno ekspropriacijo – procesom bančnega izžemanja profitov prek neposrednih transferjev osebnih dohodkov (Lapavicas 2013, 42–46; Udovč 2015, 121), se v neoliberalizmu zapolnjuje razlika med zgodovinsko doseženim standardom družbene reprodukcije (potrebe delavskega razreda po zdravju, izobrazbi, kulturi) ter osiromašeno ponudbo (Bryan in Rafferty 2013, 184). Individualizirajo se stroški družbene reprodukcije, ki tako hkrati pomeni tudi njeno financiacijo. Specifični razvoj financ v neoliberalizmu preplete industrijo in storitve ter vsakdanje življenje s financami: delavci in delavke se zadolžujejo, s čimer pride do naraščanja gospodinjkega dolga in nestabilnosti ekonomije. S tem ko se delavci vse bolj vključujejo v finančni sistem, se spreminjajo tudi razmerja med delavci in bankami, saj del finančnih procesov postanejo tudi delavski dohodki oziroma mezde²⁰ (Lapavicas 2009, 13, 27; Lapavicas 2013, 42, 46; Fuchs in Sandoval 2014, 21; Krašovec 2016, 67).

Bryan, Rafferty in Martin zagovarjajo premik k obravnavanju financ prek razvoja derivatov, kar omogoča novo perspektivo odnosov med kapitalom in delom. Z listinjenjem in finančnimi derivati, ki spreminjata denarne procese v blagovna razmerja ter s tem povzročata poblagovljenje financ namreč postane mogoča ločitev različnih aspektov kapitala v medsebojno zamenljiva blaga (Martin in drugi 2008, 121; Bryan in Rafferty 2013b). V tem kontekstu Martin, Bryan in Rafferty financiacijo na ravni gospodinjstev razumejo kot preobrazbo delavskih gospodinjstev v celice kapitala. Avtorji ugotavljajo, da reprodukcija delovne sile v financiziranem gospodinjstvu poteka na podoben način kot reprodukcija kapitala v kapitalističnih podjetjih. Govorijo o dveh pomembnih razsežnostih, ki jih prinaša

¹⁹ Medtem ko mezde pomenijo retroaktivno plačilo glede na presežno vrednost, ustvarjeno v preteklosti, potrošniški krediti, ki predstavljajo prihodnje razmerje dela do kapitala, pomenijo odvzem presežne vrednosti še pred sodelovanjem v 'produkciji' in tako še povečajo odvisnost dela od produkcijskega sistema (Bryan in Rafferty 2013b, 116–117).

²⁰ Gre za »finančno ekspropriacijo«, kjer proces izžemanja oziroma pridobivanja profitov prihaja neposredno iz transferjev osebnih dohodkov (mezd oziroma plač) namesto iz presežne vrednosti (Lapavicas 2009, 13; Lapavicas 2013, 42–46; Udovč 2015, 121). Z naraščajočo zadolženostjo se hkrati v gospodinjstva seli tudi kapitalistična eksploatacija, saj zadolženi delavci ne oddajajo le presežne vrednosti v procesu produkcije, temveč tudi obresti v prostem času (Bryan in Rafferty 2013b, 101–107).

financionalizacija, in sicer ta prinese spremembo dela-kot-kapitala in spremembo kapitala samega, saj postane fluiden in zamenljiv, kar si običajno lahko zamislimo zgolj v abstrakciji (Bryan in Rafferty 2013b, 108).

Da proces financionalizacije delo vzpostavi kot obliko kapitala, nakazuje dejstvo, da Marxova shema kroženja kapitala (D-B...P...B'-D') v procesu financionalizacije v čedalje večji meri velja tudi za reprodukcijo delovne sile. Pri tem začetna točka niso blago temveč kredit, ki se porabi za nakup blag, ki vstopajo v reprodukcijo delovne sile. Določen del mezd, ki so izplačane delovni sili, pa gre pred ponovnim začetkom kroženja, za plačilo obresti na denarni kapital, s katerim so vstopili v produkcijo, kar ostane po plačilu obresti, pa določa življenjskih standard gospodinjstev. Obseg mezde po plačilu obresti namreč začne s perspektive kapitala dobivati videz delavskega presežka in je zato podvržen napadu konkurence, pogoji dela pa so, tako kot v primeru kapitala, čedalje bolj določeni z obrestno mero. Gospodinjstva torej s financionalizacijo postanejo »niz finančnih spremenljivk, ki jih je treba strateško samoupravljati« (Bryan in Rafferty 2013b, 104–107), kar od gospodinjstev zahtev finančno izurjenost, prepoznavanje tveganja in upravljanje z njim. Pričakuje se, da bo delavec prevzel odgovornost za svoj finančni uspeh ali polom. Po tej teoriji smo vsi »akumulatorji« in je naš osebni uspeh povsem odvisen od naše uspešnosti ne le pri akumuliranju 'človeškega kapitala', temveč tudi pri ocenjevanju in upravljanju s priložnostmi in tveganji« (prav tam 2013b, 113).

4.2 FINANCIALIZACIJA IN MEDIJI

Kapitalistično družbo so od leta 1970 oblikovali neoliberalni boj kapitalističnega razreda proti delavskemu razredu, vse večja neenakost med kapitalom in delom, povečanje gospodinjjskih dolgov, zmanjšanje obdavčenja kapitala, rastoča financionalizacija ekonomije in kot posledica povečana krizna nestabilnost (Fuchs in Sandoval 2014, 31). Financionalizacijo so zato v družboslovju preučevali iz različnih kritičnih perspektiv in vej družbenih znanosti, posebej ekonomskih, političnih in sociologije, le redko pa so jo naslavljali v povezavi z medijskimi sistemi (Almiron Roig 2010, 44, 54). Eden prvih, ki je že v zgodnjih 80. letih pokazal na začetke financionalizacije sodobnih medijskih korporacij poznega 20. stoletja, je bil Cees Hamelink. Čeprav financionalizacije v svojem delu *Finance and Information: A Study of Converging Interests* iz leta 1984 neposredno ne omenja, gre po mnenju Almiron Roig za prvo študijo, ki se intenzivno ukvarja s pojavom mehanizmov korelacije in konvergence med obema industrijama. Hamelink je pokazal, kako pomemben je vpliv financ v transnacionalni informacijski industriji in opazil, da sta informacijska in finančna industrija na poti h

konvergenci na tehnološki, operativni in finančni ravni (Almiron Roig 2010, 49–51). Bolj eksplicitno postane preučevanje financializacije v informacijski in komunikacijski industriji ter s tem medijih, prisotno šele pred dobrim desetletjem. Eden prvih avtorjev, ki se je ukvarjal s financializacijo na področju medijev, je bil Christian Pradié, ki je financializacijo preučeval predvsem v kontekstu medijske koncentracije. Menil je, da preučevanje koncentracije kot ekonomskega pojava ni več zadostno, potrebno je namreč preučiti tudi finančno logiko, ki te pojave poganja. Glavni učinek financializacije je po njegovem mnenju vcepitev produkcijskega načina, ki je podvržen pravilom produktivnosti (Almiron Roig 2010, 54–55).²¹

Področja, ki so sledila procesom deregulacije bančnega sektorja, financializacije podjetij in deregulacije, bi morala podrobno preučiti politična ekonomija komuniciranja. Velika medijska in telekomunikacijska podjetja so reorganizirala svoje procese na mednarodni ravni, pojavljale so se zahteve po radikalnih spremembah v lastništvu in nadzoru nad podjetji. Med leti 1980–1990 ter dalje so se globalne telekomunikacije liberalizirale – jedro tega procesa pa je predstavljala privatizacija. Močne multilateralne organizacije so se zavzemale za neoliberalne reforme, ki bi omogočile širitev telekomunikacijskega in medijskega sektorja po svetu. S tem pa naj bi (vsaj deklarativno) omogočili večji in širši dostop do vsebin ter izboljšali življenja ljudi, (v praksi pa prej) pridobivali večje profite (Chakravartty in Schiller 2010, 672–673; Udovč 2015, 121). Vsesplošna svetovna ekspanzija komodifikacije od leta 1980 dalje (delno kot odgovor na globalen upad ekonomske rasti), je vodila do povečane komercializacije medijskih programov, privatizacije nekoč javnih medijev in telekomunikacijskih institucij ter liberalizacije oziroma deregulacije komunikacijskih trgov²² (Mosco 2008, 97; Udovč 2015, 121). Liberalizacija komunikacij se je začela v ZDA, vendar se je odvijala tudi v Evropi, kjer pa ni imela tako močnega učinka. Kljub temu je tudi v Evropi prevladal liberalizacijski model, most, ki je omogočil njegov vstop, pa je bila kriza socialne države v sedemdesetih in osemdesetih letih. Na ta način je država iz prvotne vloge operaterja, neposrednega menedžerja postajala le eden od akterjev v tržni konkurenci (Almiron Roig 2010, 52). Sprostitve omejitev tujih lastništev ter privatizacija medijev so

²¹ Micky Lee v svojem članku ponudi pregled komunikoloških del, ki so se od leta 1980 dalje ukvarjala s finančnimi trgi in finančnimi mediji. Ugotavlja, da dela, objavljena pred finančno krizo leta 2008, izhajajo predvsem s področja novinarskih študij, manjkajo pa dela s področja kritičnih/kulturnih študij komuniciranja. Tudi dela, objavljena po letu 2008, so le redko izhajala iz kritične/kulturne perspektive. Manko čezreferenčnosti med obema poljema – študijami novinarstva in komuniciranja – pa po njegovem mnenju reflektira fragmentacijo omenjenih polj (Lee 2014, 715).

²² Za kritiko hegemonije neoliberalnega diskurza v slovenskem novinarstvu glej Trdina in Pušnik (2010).

pospešili transnacionalizacijo globalnega komunikacijskega sistema« (Jin 2008, 369). Povečan obseg komodifikacije »ni le povečal oblikovanje multimedijskih konglomeratov neslutnih obsegov, kot je Time Warner, temveč je namesto disperzije sprožil centralizacijo interneta. Google je svoje profite od prodaje oglasov v spletnih iskalnikih uporabil za širitev v mnoge druge sfere ter s tem ustvaril nove monopole« (Murdock 2011, 32).

V tem času se je vzpostavil tudi konstrukt prostega pretoka informacij, ki je bil ključnega pomena za svetovni izvoz ameriških kulturnih produktov, ameriška vlada pa je naredila vse, da bi doktrino prostega pretoka vzpostavila kot univerzalno sprejeto in objektivno dejstvo brez alternative. Astronomske vsote denarja, namenjene razvoju računalnikov, digitalne infrastrukture, umetne inteligence itd., so po mnenju Schillerja bistveno prispevale in vplivale na ameriško prevlado v informacijski infrastrukturi: informacijskih tehnologijah, računalniških omrežjih, ustvarjanju podatkovnih baz, industriji posebnih učinkov in svetovnem nadzornem sistemu. ZDA pa so svoj primat v komunikacijskih tehnologijah okrepile tudi s prevzemanjem satelitske tehnologije ter tako spodkopale možnost razširitve britanskega nadzora nad kabelskimi komunikacijami za nekaj desetletij (Schiller 1998, 18–20; Udovč 2015, 121–122).

4.2.1 FINANCIALIZACIJA IN NOVINARSTVO

Zgodovina in dinamika komuniciranja, kakor tudi zgodovina ter razvoj medijskih hiš v kapitalizmu, sta povezana s finančnimi procesi in akterji, posebej tesno pa sta povezana z zgodovino sodobnega bančništva.²³ Skozi 19. stoletje je novinarstvo postopoma postajalo

²³ Korenine odnosa med financami po besedah Almiron Roig (2010) segajo že v 16. stoletje, ko so bankirji začeli izdajati okrožnice z informacijami o trgu in analizo teh informacij. Okrožnice in kurirske storitve so bile predhodnik tiskovnega novinarstva, nastale pa so kot odgovor na komercialne in finančne potrebe številnih velikih meničnih posrednikov. Med prvimi financerji in uporabniki predhodnikov tiska so bile elite, med katerimi so bili bankirji. Zato ni naključje, da je prvi evropski časopis financiral lastnik pomembne finančne hiše iz nemškega Augsburga – družina Fugger v 16. stoletju. Nemška bankirja Heinrich Bernhard Rosenthal in Leopold Sonner pa sta leta 1856 ustvarila Frankfurter Geschafstbericht – časopis, posvečen novicam o borznem trgu – ki ga danes poznamo pod imenom Frankfurter Allgemeine Zeitung. Danes najpomembnejšo tiskovno agencijo, specializirano za finančne informacije in tudi eno najbolj profitabilnih agencij, je leta 1851 ustanovil nemški priseljenc Reuter z namenom prenašanja informacij o borznih notacijah med Londonom in Parizom. Bankirji so bili namreč prve in najpomembnejše stranke tiskovnih agencij v 19. stoletju, informacije o dogajanju na borzah pa so predstavljale največji delež prometa električnega telegrafa. Odnos med komercialnimi telegrafi in finančnim sektorjem je bil po besedah Almiron Roig trojni: bankirji so financirali in konstruirali nove linije telegrafov, postali so njihovi glavni upravniki, hkrati pa so spodbudili trgovanje s finančnimi novicami prek njih. Telegraf ima torej pomembno vlogo v oblikovanju (financializiranega) ekonomskega imperializma 19. stoletja – pripomogel je k rasti finančnih trgov in širjenju trgovine. V poznem 19. stoletju sta se vzpostavila tudi Wall

dobro delujoč komercialni sistem, logika industrijskega kapitalizma pa je v 20. stoletju ustvarila moderne množične medije z velikimi korporacijskimi konglomerati. Predvsem korporativizacija in financializacija sta imeli pomemben vpliv na medijska podjetja in novinarstvo v zadnjih desetletjih: povečala se je vloga oglaševalcev in zmanjšala neodvisnost novinarjev, ena izmed najpomembnejših sprememb v tem obdobju pa je bila vse večja odvisnost medijev od finančnega sektorja in vdor interesov finančnega kapitala v uredništva (Almiron Roig 2010 39, 48–49).²⁴

Konvergenca financializacije in medijev ter medsebojni učinki, ki jih imata področji drug na drugega, se kažejo na več nivojih – mediji so podvrženi škodljivim učinkom financializacije, kar se kaže na področjih njihovega poslovanja in notranjega upravljanja. Financializacija se denimo kaže v strukturi lastništva medijev (lastniki so lahko banke itd.), kar pomeni tudi določeno mero ponotranjenja finančne logike: mediji so prisotni na trgu vrednostnih papirjev, tudi v medijih se kažejo procesi špekulacije (v obdobjih napihovanja balonov je vidna razlika med računovodsko vrednostjo podjetja ter njegovo vrednostjo na borzi), finančna logika je vidna tudi v rastočem finančnem dolgu medijskih hiš ter financializaciji plač odborov direktorjev in menedžerjev.²⁵ To pa ima na drugi strani tudi posledice na medijske vsebine, ki jih mediji ustvarjajo in v tem postanejo ključni segment financializiranega kapitalizma, širši ekonomski projekt, ki presega ozko komunikacijsko sfero, saj pomagajo razširjati ideologijo,

Street Journal (1844) in Financial Times (1888), svetovno znana in uspešna poslovna in finančna časopisa, ki se ju opredeljuje kot začetnika finančnega novinarstva (Almiron Roig 2010, 39, 48–49).

²⁴ Koncentracija je omogočila, da je večji del trga prešel v roke velikih medijskih konglomeratov, kar je povzročilo spremembe na področju medijev. Med leti 2009 in 2010 je veliko število medijskih delavcev ostalo brez služb, številna tuja dopisništva so se zaprla, mnogo podjetij je bankrotiralo, mnogo medijskih podružnic je bilo prodanih, medijski pluralizem pa je s krepitvijo koncentracije doživel poraz (Almiron Roig 2011, 43–44).

²⁵ V času finančne ekspanzije v začetku 20. stoletja je prišlo do menedžerske revolucije, skozi katero se je nadzor korporacij v modernih družbah premaknil od lastnikov ali kapitalistov do profesionalnih menedžerjev in visoko usposobljenih tehokratov (Almiron Roig 2013, 30). Naloga menedžerja je »povečevati premoženje lastnikov podjetja, njegovo pokornost novemu načinu upravljanja pa se kupi z velikimi plačami, dodatki in lastniškimi deleži« (Ploštajner 2016, 14), ki so eden od mehanizmov, s pomočjo katerih je prišlo do konvergence interesov med menedžerji in lastniki. Almiron Roig (Almiron Roig 2013, 28) trdi, da so menedžerski kadri medijskih industrij v zadnjih desetletjih zasedali ene izmed najbolj plačanih delovnih mest na svetu. Ti visoki zaslužki pa so povezani predvsem z borznim dogajanjem, in ne z osnovnimi plačami, kar nakazuje na nepovezanost zaslužkov z realno ekonomijo. V ZDA so denimo leta 2012 medijska podjetja zaposlovala sedem od 20 najbolj plačanih izvršnih direktorjev, kljub dejstvu, da nobenega od teh medijskih podjetij ni bilo na seznamu 20 najbolj uspešnih podjetij v ZDA. Več kot polovični delež zaslužka izvršnih direktorjev pa je prišel ravno iz sektorja finančne ekonomije, kar pomeni, da so njihovi zaslužki povezani predvsem z uspešnostjo podjetja na borzi (prav tam, 33). V Evropi so sicer dodatki za izvršne kadre v splošnem nižji kot v ZDA. Medtem ko denimo ameriški izvršni direktor zasluži od 240 do 500-krat več kot znaša srednja delavska mezda, izvršni direktor v Veliki Britaniji zasluži 22-krat več, v Franciji 15-krat, v Nemčiji pa 12-krat več (prav tam, 37). Financializacijo plačil oziroma dodatkov medijskih menedžerjev lahko razumemo kot enega osrednjih elementov v ustvarjanju menedžerske elite v drugi polovici 20. stoletja v centru kapitalističnega sistema.

ki legitimira delovanje finančnih trgov. Komunikologi (Almiron Roig 2010; Chakravartty in Schiller 2010; Davis 2012; Ekman 2012) pišejo, da so se konec devetdesetih let prejšnjega stoletja informacije v medijih ter finančni tokovi začeli prepletati. Kot odgovor na val privatizacije se je v tistem času pojem trga vzpostavil kot eden najpomembnejših akterjev v novicah o ekonomskih zadevah. V tem pogledu je zanimiva specifična percepcija in reprezentacija, predvsem pa personalizacija in antropomorfizacija trga, ki je kot eden najpomembnejših akterjev v novicah o ekonomskih zadevah postal ideološko mašilo posledično pa podstat privatizacije (Udovč 2015, 121–122). »Reprezentacija trga kot unificiranega akterja, ki reagira na politične odločitve, določi, kateri politični akterji so dobri ali slabi, ter odloči, na kakšen način dojemati splošno ekonomsko stanje, je spremenila novičarski diskurz v poročanju o ekonomskih zadevah« (Ekman 2012, 163).

Poročanje o teh procesih v medijih je zaznamoval splošen obrat od kritike in analize trgov delovne sile, podpore delavskim bojem, obravnave vloge sindikaliziranega boja itd., k nekritičnemu slavljenju finančnih trgov ter zamišljanju mediiranega državljana kot pozasebljeno gospodarskega posameznika in posameznice, nosilca oziroma nosilke človeškega kapitala. Na drugi strani so novičarske organizacije odprle prostor dnevnih novic t. i. strokovnjakom iz področij in sektorjev financ, ki so informacije s svojega področja oblikovali precej enoumno, v skladu z lastnimi prepričanji, ideologijami in načeli finančnega sektorja (prav tam). Simbolna moč zdravorazumskih percepcij o delovanju finančnih institucij na newyorškem Wall Streetu, ki so bile del poročanja s področja poslovnih novic, je v ameriškem kontekstu podelila avro inovacijam na finančnih trgih in tako po Chakravartty in Schillerju (2010, 680), celo pripomogla k razširitvi kulture kreditov in dolga, prevzemanju individualne odgovornosti ter personalizacije tveganja, ki so se pozneje izkazali celo pri kulturi podeljevanja in najemanja drugorazrednih hipotek, ki so povzročili svetovno recesijo. Na ta način so ekonomski mediji s svojim poročanjem neposredno omogočili promocijo investicijskih interesov ter pripomogli k razširitve kulture kreditov, tveganja in individualne odgovornosti. Četudi mediji niso bili ključni akter v tem procesu financializacije, pa so k temu pomembno prispevali, trdi Davis.

Finančni mediji niso ustvarili teh mitskih diskurzov in naracij. Poskrbeli pa so za njihovo neprestano kroženje, redko so jih podvrgli kritičnim prevpraševanjem ter jih pogosto prikazovali kot nedvoumne realnosti. Razširili so jih k ljudem znotraj finančnih aren ter zunanjim deležniškim elitam. Poskrbeli so za marginalizacijo kritikov ter izbiro

politik, ki ustrezajo ozkemu ideološkemu interpretativnemu okviru. Mediji so visoko neracionalno dogajanje na trgu prikazali kot precej racionalnega (Davis 2012, 250).

5 OBČI INTELEKT

Neoliberalne strukturne spremembe, ki so se pojavile v zadnjih desetletjih, so bistveno spremenile organizacijo kapitalistične družbe. Da bi razumeli te spremembe, je fokus potrebno usmeriti na produkcijske odnose. V pričujočem poglavju bom tako s pomočjo Marxa in njegovih interpretov s področja avtonomizma (oziroma operaizma), predstavila transformacije, ki so se na področju dela pojavile na prehodu iz fordizma v postfordizem, na prehodu torej, ki neposredno sovпада z obdobjem neoliberalnih sprememb. Uvodoma bom predstavila osrednje premise operaistične teoretske paradigme, saj je to teoretska paradigma marksistične kritike, ki je intenzivno teoretizirala Marxov pojem, ki je v središču obravnave pričujočega poglavja, tj. pojem občega intelekta oziroma obče védnosti. Operaistični oris kognitivnega kapitalizma me zanima iz dveh razlogov: po mnenju zagovornikov paradigme je t. i. postfordistični način produkcije nov sistem akumulacije, v katerem prevzmeta kognitivna in intelektualna dimenzija dela vse bolj pomembno vlogo, in drugič, v novem načinu produkcije osrednjo vlogo igrajo tudi finance in financializacija, ki postane »srce trenutne faze kapitalizma« (Monnier in Vercellone 2010, 76; Fumagalli 2011b, 94). V drugem razdelku pričujočega poglavja bom prikazala in elaborirala določene kritike tehnološkega optimizma nekaterih operaistov, predvsem tistih, ki nematerialno delo označijo kot novo produkcijo »skupnega«. Zagovarjala bom, da operaisti pozabijo na globalno delitev dela (v procesih deindustrializacije) in skozi Marxovo konceptualizacijo abstraktnega dela prikazala, kako sta nematerialno delo v centru kapitalističnega sistema, predvsem pa obči intelekt še vedno radikalno zamejena s kapitalsko formo. Razprava o delu in moje razumevanje nezmožnosti udejanjanja občega intelekta bo tudi teoretska točka vstopa v konceptualizacijo in analizo novinarskega dela, ki ga bom opravila v naslednjem poglavju.

5.1 POJEM OBČEGA INTELEKTA PRI ITALIJANSKIH POSTOPERAISTIH

Politična ekonomija ni enotno področje, temveč v sebi nosi raznolike pristope k proučevanju kapitalizma. Pri obravnavi občega intelekta bi zato rada izpostavila pristop postoperaistov, ki so ponudili inovativno analizo neoliberalne transformacije in transformacije produktivnih sil ter produkcijskih odnosov.²⁶ Čas neoliberalnih sprememb je namreč tudi čas prehoda iz

²⁶ Postoperaistična marksistična paradigma je za politično ekonomijo komunikacij izredno produktivna perspektiva, saj so mnogi izmed postoperaističnih teoretikov (Lazzarato 1996; Virno 2003; Hardt in Negri 2003, 2005; Vercellone 2007; Fumagalli 2011...) ključni in temeljni teoretiki »postfordizma«, ki so med prvimi v akademski skupnosti z vpogledom v kapitalistični produkcijski proces, sistematično elaborirali, zakaj smo priča

fordistične paradigme kapitalističnega načina proizvodnje, ki je utemeljena na tovarniškem delu, industrijskih mezdnih delavcih, visoki ravni zaposlenosti prebivalstva in visoki stopnji potrošnje, v postfordistično, za katero je značilno storitveno, informacijsko in nematerialno delo,²⁷ gospostvo novih oblik del, kjer industrijske delavce z varnimi zaposlitvami zamenjajo fleksibilni in fragmentirani samozaposleni brez stopnje socialne zaščite, ki jo je prej zagotavljala socialna država²⁸ (Fumagalli in Lucarelli 2010, 10). Eden ključnih Marxovih pojmov, ki so ga postoperaisti pripeljali v središče teoretskih in konceptualnih debat v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega tisočletja in ga dalje razvijali tudi v novem tisočletju, je pojem »občega intelekta«. V *Očrtih kritike politične ekonomije* (nem. *Grundrisse*) (1985), natančneje v Fragmentu o stroju, Marx namreč vpelje termin »obči intelekt« ali »obča védnost«, ki ga zapiše v angleški različici s sintagmo »*general intellect*«.²⁹ Obči intelekt naj bi bila kolektivna védnost znanstvenega in tehnološkega razvoja, utemeljena na »depozitoriju kognitivnih kompetenc, ki jih ne moremo objektificirati« (Marx v Smith 2013, 225).

Pojem občega intelekta je, kot rečeno, postal eden osrednjih konceptov avtonomizma, intelektualnega gibanja, ki se je v veliki meri izoblikovalo med italijanskimi misleci, kot so Franco Berardi (Bifo), Maurizio Lazzarato, Antonio Negri, Christian Marazzi in Paolo Virno. Vercellone (2004) pojasnjuje, da je napredek v produktivnosti industrijskega kapitalizma vzpodbudil splošno prizadevanje za socializacijo dostopa do znanja, kar je rezultiralo v

premiku od industrijskega dela k t. i. »nematerialnemu delu«. Njihovo delo preči ključne preokupacije komunikološke vede: nematerialno oziroma kognitivno delo in vpliv tega dela na psihološko strukturo posameznika, vlogo financ (in dolga) v procesih komunikacije in vsakdanjega življenja, vpliv (finančnega) kapitala na lingvistične in kognitivne procese, itd. Christian Marazzi (2008) se je lotil analize in teoretizacije financiranja in kapitalskih form na jezik in popisal, kako so transformacije finančnih sistemov neposredno povezane s transformacijo dela v informacijsko oziroma nematerialno, kognitivno delo. Med drugim so formulirali in popularizirali izraze, kot so digitalna ekonomija (Terranova 2000), kognitivni kapitalizem (Vercellone 2007) ter kognitivni biokapitalizem (Fumagalli 2011; Fumagalli 2011b).

²⁷ Trije najpomembnejši vidiki nematerialnega dela v sodobni ekonomiji: »komunikacijsko delo industrijske produkcije, ki je vključila komunikacijske tehnologije, da so preoblikovale produkcijski proces, interaktivno delo simbolne analize in razreševanja problemov ter delo proizvodnje in manipulacije afektov, ki zahteva človeški stik, delo v telesni obliki« (Hardt in Negri 2003, 37, 241).

²⁸ Pri tem je pomembno poudariti, da se prehodi med paradigmi niso odvijali enakomerno po vsem svetu. Prvotno je do spremembe prišlo v centru kapitalističnega sistema, vodilne so bile ZDA in zahodnoevropske države, ki so prve razvile informacijsko-storitveni sektor. Leta 1960 je bilo tako v ZDA v storitvenem sektorju zaposlenih približno 58,1 odstotka delovne sile, v največjem evropskem gospodarstvu – v Nemčiji – pa 40,2 odstotka (Badalič 2010, 61, 66).

²⁹ V nadaljevanju bom uporabljala izraz obči intelekt. V slovenskem jeziku namreč ustaljenega izraza za »*general intellect*« še ni, pogosto se ohranja kar angleški izraz. Nekateri avtorji uporabljajo izraz generalni intelekt (gl. Rutar 2013, 148–160), drugi javni intelekt (Klepec 2004, 79–96) ali splošni intelekt (Žižek 2009, 39–63) itd. (Udovč 2015, 125).

množičnem izobraževanju. Na ta način so mezdni delavci preživeli velik del svojega življenja v izobraževanju, usposabljanju ter postajali, tako Virno (2003, 6), »odlagališče kognitivnih kompetenc, ki ne morejo biti objektivirane v mašineriji«. Po operativni koncepciji se je fiksni kapital dematerializiral, njegove produktivne in organizacijske funkcije pa so se prenesle v telesa delovne sile. Po mnenju kognitivistov s premikom od fordizma h kognitivnemu kapitalizmu odnos med delovno silo in stroji postane odnos med telesom in umom, možgani in srcem, ta odnos pa se odvija znotraj človeških bitij (Fumagalli 2011b, 87). Primarni status produktivnih sredstev v tem obdobju pridobijo dejavnosti jezika, dispozicija za učenje, spomin, moč abstrakcije in odnos ter tendenca k samo-refleksivnosti (Virno 2001, 2). Vendar to, kot poudarja Fumagalli, ne pomeni, da kapital postane človek, temveč da posameznik postane kapital (Fumagalli 2011b, 86). Takšno novo stanje »množične« (Lazzarato 1996, 136; Virno 2001, 2003) in »difuzne« intelektualnosti (Vercellone 2004, 2007), v katerem živo delo ni več odtujeno od občega intelekta, je bilo po mnenju Virna in Vercelloneja osrednji razlog za krizo fordizma. Pomen in vloga znanja ter občega intelekta v akumulacijskem procesu postane njegov materialen izid. Na ta način distinkcija med živim delom, inkorporiranim v delovni sili, in mrtvim delom, inkorporiranim v strojih, kar je tipično za fordistično produkcijo, izgubi pomen. Fiksni kapital postane, kot bi rekel Christian Marazzi, nekakšna »kognitivna mašinerija« (Fumagalli 2011b, 87). Hardt in Negri med drugim trdita, da se je z računalniško in informacijsko revolucijo spremenila prevladujoča oblika dela, ki je bila prej utemeljena predvsem v delovni sili množičnih tovarniških delavcev, sedaj pa jo vedno bolj zapolnjuje intelektualna, nematerialna in komunikacijska delovna sila (Hardt in Negri 2003, 36). Ločevanje med abstraktnim in konkretnim delom postane v kognitivnem kapitalizmu manj jasno kot v industrijskem fordizmu, saj ustvarjanje vrednosti temelji na procesu ekspropriacije občega intelekta za privatno akumulacijo. Vrednost dela postane tudi vrednost znanja, afektov in odnosov, je vrednost imaginarnega in simbolnega. Ker eksploatacija občega intelekta implicira valorizacijo posameznikovega celotnega življenja, proces ustvarjanja bogastva po prepričanju kognitivistov ni več omejen na ekstrakcijo vrednosti iz posameznega delovnega dne, temveč je razširjen na način, da inkorporira celotno življenje ljudi. To pomeni, da stopnja eksploatacije ne bi smela biti več merjena glede na dolžino delovnega dne, ki generira presežno delo, temveč glede na čas, ki je potreben za ustvarjanje kodificiranega in torej družbenega znanja, ki si ga prilašča akumulacijski proces (Fumagalli 2011, 9; Fumagalli 2011b, 86, 97).

Ker uveljavitev občega intelekta po Marxu v celoti pogojujejo in zamejujejo kapitalske oblike produkcije, distribucije in akumulacije, je Marx menil, da bo obči intelekt v polnosti realiziran šele v komunizmu, ko se bo spremenil značaj dela, ki ne bo več zgolj repetitivno delovno opravilo, ki se odvija na osnovi naučenega delovnega postopka, temveč bo delo pomenilo tudi delovanje znotraj občega intelekta. Razvoj produkcijskih sil takrat ne bo več najpomembnejši faktor ustvarjanja menjalne vrednosti, bogastvo bo odvisno od kolektivnega družbenega znanja v procesih socializirane produkcije v vse večjem pomenu strojev in naprav oziroma fiksnega kapitala, kar bo generiralo nove tehnološke inovacije (gl. Dyer-Witherford 2003, 122–123; Udovč 2015, 125).³⁰ Zato tudi operaisti med branjem Marxovih Očrtov, posebej pa iz Fragmenta o strojih razberejo tendenco končnega zloma kapitalizma in posledični prehod v komunizem (Federicci 2008; Udovč 2015, 126).³¹ »Posledično se izkoriščanje dela ne izvaja več na ekonomski način (po Marxovi 'tihu prisil tržnih odnosov'), temveč z vedno bolj nasilno politično upravo kapitala nad multitudo avtonomnih proizvajalnih nematerialnih delavcev, ki že predstavlja komunistični način organizacije proizvodnje« (Krašovec 2010, 85). Poslednji dogodek naj bi le še osvobodil to že prisotno komunistično multitudo izpod zunanjega nadzora in upravljanja (prav tam 86). Prekarizacija dela in nematerialno delo za Hardta in Negrija napovedujeta nove oblike »skupnega«. V trenutni fazi (kognitivnega) kapitalizma se po njunem mnenju dejansko izpolnjuje napoved, ki jo je Marx postavil v Očrtih, kjer pravi, da kapital »kliče v življenje vse moči znanosti in narave kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi ustvarjanje bogastva napravil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa« (Marx 1985, 506). Današnji razvoj produkcijskih sil nam torej po njuni teoriji že ponuja vpogled v svet, v katerem bodo ljudje osvobojeni od dela.

Med mnogimi interpretacijami in konceptualizacijami, ki so poskusili popisati trenutne mutacije kapitalizma in tranzicijo od fordističnega k postfordističnemu modelu akumulacije,

³⁰ Posebej odločilna pri aktiviranju občega intelekta je za Marxa tehnologija avtomatizacije in transportno komunikacijska mreža. Te tehnologije naj bi namreč z reduciranjem neposrednega delovnega časa ter socializacijo produkcije, presegle mezdno delo in privatno lastništvo. Obči intelekt pa naj bi, čeprav ga je general svetovni trg, le-tega uničil in presegel (Dyer-Witherford 2003, 123).

³¹ Paolo Virno na Marxov optimizem gleda kritično ter trdi, da v postfordizmu obči intelekt ni povezan s stroji, temveč se odraža v veččinah, znanju in komunikacijskih virih živega dela – delavcev samih. Slednji pa še vedno ustvarjajo največji delež profita za kapital. Stratifikacija in nadzor nad občim intelektom tako postane primarna tarča politično-ekonomskih strategij kapitala. Eksploatacija občega intelekta v tem smislu implicira valorizacijo same eksistence posameznikov, zato ustvarjanje vrednosti ni več omejeno le na delovni dan temveč vključuje celotno človeško eksistenco. Čas, ki naj bi ga mehanizacija in kompjuterizacija osvobodili, zato ne vodi k povečanju prostega časa ali osebne svobode, kot je verjel Marx, temveč vodi k povečevanju hierarhij na delovnem mestu, strukturni brezposelnosti in prekarnosti ter vse bolj intenzivnim in nasilnim oblikam izkoriščanja in subjektivacije (Gardiner 2017, 896).

je tudi teoretizacija, ki v ospredje postavlja pojem kognitivnega kapitalizma (Fumagalli in Lucarelli 2010, 11). Po mnenju predstavnikov teorije o kognitivnem kapitalizmu ključne spremembe novega kapitalizma nakazujeta predvsem dve točki – poleg vloge znanja v novi tehnološki paradigmi in valorizacijskem procesu, izpostavljajo avtorji teze o kognitivnem kapitalizmu tudi, in to me vrača k razpravi, ki sem se ji posvetila v četrtem poglavju, pomen financ (Fumagalli, Lucarelli 2010, 9–11). Govorijo o novi akumulacijski paradigmi, ki sovpada z obdobjem kognitivnega kapitalizma in jo ravno zaradi vloge financ poimenujejo finančna ekonomija produkcije (Fumagalli in Lucarelli 2010, 10). Ključno je, da se kapitalistična valorizacija v kognitivnem kapitalizmu odvija na finančnih trgih, ki postanejo prostor, v katerem so prakse družbene kooperacije ter obči intelekt merjeni s pomočjo dinamike vrednosti borznega trga. Posledica tega je preobrazba profita v rento, finančni trgi pa postanejo prostor, kjer je vrednost dela določena z in transformirana v vrednost financ (Fumagalli 2011, 9). Pogoji, ki so jih finančni trgi vzpostavili, da bi prek finančne valorizacije ustvarili vrednost za deležnike, imajo strukturne posledice za heterogene skupine delavskih razredov v centru kapitalističnega sistema: generirajo odpuščanje industrijske delovne sile, selitve proizvodnje v dežele z nižjo ravnijo mezd, množično koncentracijo korporativnih konglomeratov in prevzeme srednjih ter malih podjetij, rezultat naštetih procesov pa sta tudi kasnejša fleksibilizacija in prekarizacija delovne sile.³² Financializacija pa ima posledice tudi na mikro ravni delavske reprodukcije: predstavlja privatizacijo reproduktivne sfere življenj, saj finančni trgi preusmerjajo delavske prihodke, pri čemer nadomeščajo državo kot ključnega zagotavljalca socialne varnosti (Orsi 2010, 94).³³ Financializacija delavskih dohodkov je tako omogočila podjetniškim in korporativnim interesom razširitev sfere vsakdanjega življenja, v obliki sofisticirane »bio-moči« (Fumagalli 2007, 30 v Monnier in Vercellone 2010, 97).

5.2 OMEJITVE ZA UDEJANJENJE OBČEGA INTELEKTA

»V današnjem kapitalizmu prevladujejo oblike dela, ki ne proizvajajo fizičnih predmetov, temveč informacije, ideje, bivanjska stanja in odnose« (Federicci 2008, 2). Hegemonsko pozicijo je torej pridobilo nematerialno delo, kapital pa prežema vse aspekte naših življenj, zaradi česar je težje ločevati tudi med produkcijo – sfero znotraj produkcije kapitala ter sfero

³² Ker podjetja svojih dobičkov ne investirajo nazaj v produkcijo ter ustvarjanje delovnih mest, temveč v finančne trge, ki producirajo več denarja za deležnike, se v tem obdobju povečuje tudi družbena neenakost (Orsi 2010, 94).

³³ Eden izmed pomembnih mehanizmov nadomeščanja socialne države je denimo privatizacija pokojninskih skladov, ki ima dvojni učinek – del plačil delavcev poveže s pozitivnim delovanjem finančnih trgov: s tem finančno tveganje razprši med vse delavce, hkrati pa poveča njihovo participacijo na finančnih trgih.

zunaj njegove produkcije – reprodukcijo (De Angelis in Harvie 2006, 2). Mnogi avtorji (Dyer-Witherford, Močnik in Breznik) so prišli v konceptualizacijah »družbe znanja« do podobnih ugotovitev kot avtorji teorije o kognitivnem kapitalizmu: »družbo znanja« sicer identificirajo kot družbo, v kateri družbena razmerja sama postajajo produktivne sile, vendar hkrati opozarjajo, da organiziranje družbe po načelu kapitala spodkopava ravno to družbenost samo. Iz tega izhaja, da v sodobnem informacijsko-tehnološkem sistemu subsumpcija živega dela pod kapital ni nič manj prisotna kot v času Marxa in realne subsumpcije tovarniških delavcev v 19. stoletju (Dyer-Witherford 2003; Močnik in Breznik 2013, 151). Čeprav Marx pravi, da kapital »kliče v življenje vse moči znanosti in narave, kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevarja, da bi ustvarjanje bogastva naredil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa« (Marx 1985, 506), Husson poudarja, da njegovih Očrtov danes ne smemo razumeti preozko. Marx namreč takoj za tem doda, da kapital hoče še naprej »te tako ustvarjene orjaške družbene sile meriti ob delovnem času in jih vkleniti v meje, ki so potrebne, da bi že ustvarjeno vrednost ohranili kot vrednost« (prav tam).

V tem kontekstu se zdi nujno omeniti tudi pravice intelektualne lastnine, ki so pomemben, če ne ključni razlog za to, da se obči intelekt ne more udejanjiti. Ekspanzija lastniških pravic oziroma zakonov intelektualne lastnine je namreč poskrbela, da si kapital prisvaja vse več področij, tudi informacije in znanje (Fumagalli 2011b). Kakor je zemljelastniška aristokracija v obdobju vznika intenzivnega kmetijstva poskušala ograditi skupno zemljo predkapitalističnih skupnosti (t. i. »vaško gmajno«), tudi intelektualna lastnina v kapitalizmu temelji na preoblikovanju, predvsem pa zamejevanju, znanja in informacij v zasebno lastnino, kljub njihovi potencialni brezplačni dostopnosti. Razmerja intelektualne lastnine lastnikom pravic (patentov, intelektualnih, avtorskih pravic itd.) zagotavljajo pravico nad produkti (intelektualnimi storitvami) kognitivnih delavcev in delavk. Ne samo da režim intelektualnih pravic s tem omogoča ločitev posameznika od produkta lastnega mišljenja ter reprodukcije odtujenosti samega producenta od produkta dela, temveč znanje, ki bi lahko bilo dostopno vsem tako prek patentov, intelektualne lastnine itd., postane lastništvo redkih, ti pa iz prihodkov te lastnine lahko črpajo rento (May 2002, 73).

V središče tematizacije kognitivnega kapitalizma tako lahko z druge strani ponovno pripeljemo koncept Marxove občega intelekta, saj je tudi, kot trdi Tony Smith, v postfordizmu oziroma kognitivnem kapitalizmu, tj. v času kognitivnega, materialnega in storitvenega dela, razširitev občega intelekta neločljivo zamejena s kapitalsko obliko. Delavci v kapitalističnem procesu namreč še vedno nimajo na voljo časa, usposabljanja ali materialne podpore, kar bi

jim omogočilo, da so učinkovito vključeni v inoviranje ter da razvijajo in uporabljajo celoto svojih sposobnosti. Namesto tega jih z eliminacijo materialnih razmer izpostavi novim oblikam standardizacije in nadzora (gl. Smith 2013, 228–229; Udovč 2015, 125). Poleg tega, kot opozarja Krašovec, današnja teoretska senzibilnost za kognitivne dimenzije dela ne sovпада tudi z dejansko zgodovino pojava tovrstnih oblik dela. Kognitivne in afektivne oblike dela (transport, trgovina, oglaševanje, bančništvo, komunikacijsko delo...) so namreč obstajale tudi že prej v zgodovini, v času klasične tovarne. Trditi, da je pojav t. i. nematerialnega dela nedaven tako pomeni zamenjavo teoretskega odkritja z veliko zgodovinsko transformacijo (Krašovec in Žagar 2011, 206).

Operaistična teza je bila deležna mnogih kritik (Federicci 2008; Krašovec in Žagar 2011; Caffentzis 2013; Rutar 2013 itd.).³⁴ Silvia Federicci (2008) meni, da je teorija osnovana na napačnem razumevanju kapitalizma, saj ga dojema kot napredovanje na neke višje ravni proizvodnje in dela, ki naj bi postalo »inteligentnejše«.³⁵

Po tej teoriji torej že sam razvoj kapitalizma ponudi potenciale za osvoboditev od dela, s čimer Hardt in Negri po mnenju Federiccijeve spregledata dejstvo, da je ogromen preskok v razvoju tehnologije, ki sta ga terjala vse bolj intenzivno vključevanje informacij v proces dela

³⁴ Toda v obravnavi postoperaizma moramo ostati eksaktni in pošteni. Mnogi operaisti so, predvsem po svetovni ekonomski krizi leta 2008 in 2009, revidirali določene teze. Predstavniki teorije o kognitivnem kapitalizmu tako menijo, da je kategorija postfordistični model fleksibilne akumulacije, ki utemeljuje, da razvoj ekonomije temelji zgolj na znanju kot gonilni sili, neustrezna za razumevanje dejanske transformacije antagonističnih razmerij med kapitalom in delom. Pojem kognitivnega kapitalizma naj bi to redukcionistično pojmovanje presejal s tem, da na znanju temelječo ekonomijo (kognitivni kapitalizem) razume kot ekonomijo, ki je poleg tega (še vedno) *podvržena subsumpciji zakonov kapitalistične akumulacije* (Fumagalli in Lucarelli 2010, 11). Kot pojasnijo avtorji, »razumevanje pomena trenutne mutacije kapitalizma ne moremo reducirati na golo konstitucijo ekonomije temelječe na znanju, temveč na oblikovanje na znanju temelječe ekonomije, ki jo uokvirjajo in subsumirajo zakoni kapitalistične akumulacije« (Vercellone 2007, 2 v Fumagalli in Lucarelli 2010, 10).

³⁵ Federicci meri na teleološko periodizacijo v Imperiju (2003), kjer Negri in Hardt predstavita tri ekonomske paradigme, ki so sledile od srednjega veka do danes, ter ki jih oblikujeta glede na dominantni ekonomski sektor. V prvi paradigmi osrednji položaj zavzema kmetijstvo in pridobivanje naravnih sredstev, v drugi je v ospredju industrijsko oziroma tovarniško delo, v tretji, postmoderni paradigmi, pa imajo dominantno vlogo informacijski in storitveni sektor (Negri in Hardt 2003, 231). Če je bila večina vrednosti v t. i. predmoderndi dobi pridobljena v kmetijskem sektorju, se je težišče kasneje premaknilo k industrijski dejavnosti, nato pa k storitvam. Zadnji proces Hardt in Negri opredelita kot proces postmodernizacije oziroma informatizacije. Da v praksi ta prehod ni enostaven in neproblematičen, lahko ponazorimo s tranzicijo v socializem. Po drugi svetovni vojni so delavci v Vzhodni Evropi šele začeli postajati delavski razred, v to formiranje delavskega razreda pa delavci vstopajo z revolucionarno zavestjo. Po mnenju Krašovca in Žagarja se s tem, ko se osnovna družbena vez v socializmu oblikuje na podlagi delavske solidarnosti in ponosa, hkrati ukinja tudi možnost samoukinitve proletariata, mezdnege dela in prehoda v komunizem. Socialistične družbe namreč produkcijo reorganizirajo v skladu z zahodnim kapitalističnim industrijskim načinom, pri čemer zamenjajo zgolj produkcijske odnose, še vedno pa temeljijo na industrijskem načinu produkcije in mezdnem delu. S tem se po mnenju Moischeja Postoneja onemogoči prehod v komunizem, kot si ga je zamišljal Marx (Krašovec in Žagar 2011, 196). Mezdno delo namreč, tako Marx, predpostavlja kapital, zato prehod v komunizem brez odprave mezdnege dela ni mogoč. »Pustiti, da obstoji mezdno delo, in obenem odpraviti kapital, je tedaj zahteva, ki si oporeka in sama sebe razkraj« (Marx 2012, 191).

in digitalizacija, nastal na račun velikanskega povečanja izkoriščanja na drugi strani novega proizvodnega procesa (Federici 2008, 5). Postindustrijskost se je namreč v državah evroatlantskega bazena v zadnjih petdesetih letih vzpostavila tako, da je svoje proizvodne obrate preselila v t. i. tretji svet³⁶ (Badalič 2010, 83–84) s pomočjo zunanjih izvajalcev (*outsourcing*) in prenosa poslovnih procesov na drugo lokacijo (ang. *offshoring*),³⁷ pa tudi z uporabo inovacij v komuniciranju in transportu (Mosco 2005, 41; Dyer-Witthford 2010, 490). Razvoj svetovne ekonomije je namreč ustvaril pogoje, v katerih je preživetje vse več podjetij zagotovljeno le prek premestitve produkcije na nova industrijska področja, kjer je delovna sila poceni, številna in dobro disciplinirana – torej prek transnacionalne reorganizacije produkcije³⁸ (Fuchs in Sandoval 2014, 497). Na ta način se manifestira neprestana potreba kapitala po oplemenitvenju in širitvi, zaradi katere mora kapital v svojih prizadevanjih za akumulacijo vse večje presežne vrednosti nujno preseči nacionalne meje ter surovine in delovno silo poiskati onkraj teh meja.³⁹ Deindustrializacija je pravzaprav poteza v neoliberalnem boju proti delavskemu razredu: ena od mnogoterih strategij v razrednem boju globalnega kapitala, ki klasično industrijsko produkcijo le strateško premešča in ne ukinja (Krašovec in Žagar 2011, 204–205). V tem pogledu se temeljne strukturne določilnice kapitalizma v stoletjih njegovega obstoja niso radikalno spremenile; kapitalizem se je namreč vedno zanašal na svetovno delovno silo, le da danes neposredna subsumpcija globalne delovne sile pod mezdnó formo, poteka v produkcijskih sistemih, ki so vse bolj integrirani, fleksibilni in mobilni (Dyer-Witthford 2010, 490). Delo, ki je potrebno za produkcijo določenih blag namreč pogosto ni omejeno na posamezne prostore, temveč se odvija v

³⁶ Ena izmed prvih korporacij, ki se je že od začetka svojega delovanja oprla na to globalno delitev dela, je bila Nike. Že leta 2001 je imela v svojih podizvajalskih enotah zaposlenih več kot 556.000 delavk in delavcev iz 51 držav, pri čemer so največji delež prevzele Kitajska (175.000), Indonezija (104.000 zaposlenih), Tajska (47.000 zaposlenih) in Vietnam (43.000 zaposlenih). Medtem ko je v svoji matični državi korporacija zaposlovala približno 13.000 ljudi (Badalič 2010, 83–84; Udovč 2015, 125). Nikakor torej ne smemo pozabiti industrij, ki »ne predelujejo več domačih surovin, temveč surovine z najbolj oddaljenih območij, in katerih fabrikati se ne porabljajo le v državi sami, temveč v vseh delih sveta hkrati« (Marx in Engels 2009, 99).

³⁷ *Outsourcing* je proces, ki omogoča, da denimo ameriško podjetje uporablja delavce v podatkovnih centrih na Kitajskem, zaposlene v klicnih centrih v Kanadi in programerje iz Indije, da bi zmanjšali stroške dela. *Outsourcing* je v veliki meri razširitev splošne prevlade neoliberalne agende v centru kapitalističnega sistema, s katero so se preoblikovale družbene pogodbe delavcev ter fleksibilizirala delovna mesta in zmanjšala raven mezd (Mosco 2005, 41). *Outsourcing* se pogosto zamenjuje z *offshoringom*, do katerega pride, ko za produkcijo podjetja skrbi ena od njegovih podružnic (prav tam, 43).

³⁸ V tem kontekstu mednarodne delitve dela je v zadnjem desetletju vse več pozornosti pritegnila tudi ideja globalnega delavskega razreda (Dyer-Witthford 2010, 490).

³⁹ Če kapital želi izvajati to širitev, potrebuje orodja, med katerimi so najpomembnejše tehnološke inovacije, in sicer predvsem tiste, »katerih namen je olajševanje prenosa dobrin in ljudi med različnimi, med seboj ločenimi lokacijami« (Badalič 2010, 56). Ključno vlogo so v zadnjih petdesetih letih odigrale transportne in telekomunikacijske tehnologije ter satelitske tehnologije in optična vlakna.

mnogih medsebojno povezanih prostorih, ki so razpršeni po svetu.⁴⁰ Cilj tega procesa ostaja isti: minimizacija stroškov dela in maksimizacija profitov (Fuchs 2014, 61).

Na kakšen način kapitalistične oblike prisvajanja ter podrejanja onemogočajo udejanjanje občega intelekta lahko prikažem na primeru interneta; prostora, ki naj bi materializiral kolektivno inteligenco. O socializaciji obče védnosti pričajo nekatere prakse na tem področju, kot so produkcija brezplačne programske opreme, prosto dostopni založniški projekti, Wikipedia ali odprta brezžična omrežja ipd. Vendar po drugi strani kapital teži k ohranjanju nadzora nad razvijanjem teh virtualnosti v procesu valorizacije (Terranova 2000, 42). Terranova za razliko od nekaterih bolj optimističnih tehnoloških deterministov meni, da internet tako ne uteleša niti nadaljevanja kapitala niti preloma z njim, gre namreč za mutacijo kulturne in ekonomske logike, imanentne poznemu kapitalizmu. Internet v svoji pojavnosti sicer lažno prikazuje, da blago ne obstaja več, vendar blago s pojavom interneta ne izgine, temveč poveže distribucijske in produkcijske mreže, razpršene po svetu: »blago postane vse bolj minljivo, njegovo trajanje je skrajšano, postane bolj proces kot pa zaključeni produkt« (prav tam, 48). Tudi delo odprtokodnih delavcev je s prehodom od pionirskega obdobja interneta v bolj podjetniško usmerjeno tehnološko industrijo le še intenziviralo svoje povezave in vezi s finančnim kapitalom. Procesi v sferi interneta se namreč ne odvijajo zunaj kapitala, ki bi jih zgolj apropiiral, temveč so že od same proliferacije interneta »rezultat kompleksne zgodovine, v kateri je odnos med delom in kapitalom vzajemno konstitutiven« (prav tam, 51).

5.3 KONKRETNO IN ABSTRAKTNO DELO PO MARXU IN KRITIKA NEMATERIALNEGA DELA

Preden se lotim podrobnejše analize (nematerialnega) dela v kognitivnem kapitalizmu, moram podati kratko opredelitev in razdelavo Marxovega dojetja meznega dela, ki ga razdeli na

⁴⁰ Pomemben element, ki prispeva k omenjenim procesom, je tudi računalništvo v oblaku ter vzpon podatkovnih centrov, ki omogočata nadaljevanje procesa ustvarjanja »globalnih mrež informacijskega kapitalizma« (Fuchs in Sandoval 2014, 55; Mosco 2014, 15, 32). Računalništvo v oblaku predstavlja tehnologijo, ki je kapitalistom omogočila nadaljnjo alokacijo kapitala z reduciranjem stroškov meznega dela in posledično maksimizacijo profitov in ukinitvijo geografskih omejitev. Na ta način raba tehnologije razširja in povečuje možnosti za dodatno najemanje cenene delovne sile (*outsourcing*), s tem pa omogoča ekspanzijo komodifikacije dela po celem svetu (Mosco 2016, 523–528) ter prispeva k nadaljnji diferenciaciji in delitvi delovne sile. Gre za eno najhitreje rastočih industrij, na kar nakazuje tudi ocena enega vodilnih akterjev računalništva v oblaku, da bo do konca leta 2017, 69 odstotkov vsega prometa prek internetnega protokola (IP) procesiranega v oblaku (Mosco 2014).

konkretno in abstraktno delo. Razlikovanje izhaja iz dvojnega značaja blaga in je, kot pravi, »ključna točka okrog katere se vrti razumevanje politične ekonomije« (Marx 2012, 34). S pomočjo razumevanja Marxovega pojmovanja konkretnega in abstraktnega dela, bom lažje prikazala, zakaj nova oblika dela (nematerialno oziroma kognitivno delo) ne prelamlja s kapitalistično logiko, saj je še vedno vpeto v organizacijsko dinamiko in načela kapitalistične produkcije.

Produksijski odnosi (oziroma procesi), ki prečijo posamezne skupnosti in družbe, določajo samo vsebino in značilnosti teh družb oziroma njihovih zgodovinskih formacij (Duménil in Lévy 2012). Zato materialistična analiza predpostavlja, da vsako delo, vsak delovni proces ne obstaja kot delovni proces sam po sebi, v (nedoločljivi in nedoločeni) splošnosti, temveč ga določana družbena forma – obstaja kot produktijski proces, ki temelji na suženjskem delu, kot produktijski proces tlačanskih kmetov, kot produktijski proces samostojnih obrtnikov ali kot produktijski proces mezdnih delavcev v kapitalizmu (Heinrich 2013, 99). Zato je možno družbe kategorizirati in periodizirati posamezna obdobja v zgodovini: npr. sužnjelastniška družba, fevdalna družba, kmečke skupnosti, plemenske skupnosti, kapitalistična družba.

Dvojni značaj dela v kapitalizmu izhaja iz dvojnega značaja blaga, ki ga producirajo delavci in delavke. Blago ima namreč uporabno vrednost, zato ima tudi *delo*, ki producira blaga, dvojni značaj: je delo, ki ne producira le uporabne vrednosti (konkretno delo), temveč tudi vrednost (abstraktno delo) (Heinrich 2013, 40–41). Abstraktno mezdno delo je tako historična oblika organizacije dela v razredni (kapitalistični) družbi ter je nujno odtujena oblika dela, v kateri ljudje oziroma delovna sila niti ne nadzirajo (ali upravljajo) niti si ne lastijo sredstev ter rezultatov produkcije (Fuchs 2014, 266).⁴¹ Historični materializem kot zgodovina in teorija družb oziroma družbenih formacij zato natančno loči predkapitalistične od kapitalističnih družb. V predkapitalističnih družbah je izkoriščanje temeljilo na razmerju osebnega gospostva in odvisnosti, v kapitalističnih razmerjih pa temelji na pogodbi o delu, ki jo regulira abstraktni mehanizem trga. V odnos delavec (prodajalec svoje delovne sile) in kapitalist (uporabnik

⁴¹ Za abstraktno delo je značilen specifičen način abstrakcije – realna abstrakcija, ki je praviloma nezavedno družbeno dejanje in ki se zgodi v procesu menjave. Blaga namreč sama po sebi niso vrednosti; to postanejo šele v odnosu kapitalistične menjave na trgu, tj. le če se v tej »formi menjave nanašajo druga na drugo kot vrednosti« (Heinrich 201, 43, 46). Vsako delo, ki producira vrednost, abstrahira od konkretne podobe raznolikih del (mizarskega, gostinskega, industrijskega, nematerialnega itd. dela), zato Marx delo, ki producira vrednost, konceptualizira kot »abstraktno delo«.

delovne sile) vstopata kot *formalno* enaka in enakopravna subjekta.⁴² Specifična karakteristika kapitalizma je namreč v tem, da delovna sila postane blago, ki nima v lasti sredstev in rezultatov produkcije ter je prisiljena določen delež dneva delati brez plačila (čemur je Marx rekel presežno delo). To, da posamezni delavec za svojo delovno silo dobi od kapitalista manj vrednosti, kakor je producira s svojim delom, Marx poimenuje »izkoriščanje«.⁴³ S presežnim delom se v kapitalističnem procesu ustvarja presežna vrednost, ki je transformirana v kapital in denarni profit v tistem trenutku, ko je blago, v katerem je objektivirano (abstraktno) delo, prodano na trgu (Fuchs 2014, 31–32). Abstraktno delo, ki je torej vrednotvorno delo, proizvaja vrednost, ki je določena z družbeno nujnim delovnim časom.⁴⁴ Delavci v tem procesu postanejo homogena skupina medsebojno zamenljivih delov, zakon konkurence pa kapitaliste sili, da do največje mere zmanjšujejo stroške, ki so potrebni za plačilo delovne sile. Kapitalisti to lahko naredijo tako, da delovni proces razbijejo v preproste elemente, kar je mogoče izvesti s pomočjo novih tehnologij in znanstvenega menedžmenta v delovnem procesu. S to (raz)delitvijo dela do določene mere generirajo in pripomorejo k »razposabljanju« delavcev in delavk, ločijo ideje o produktih od ustvarjanja produktov ter, kot je to značilno za 20. stoletje, potisnejo delo pod nadzor razreda menedžerjev (Braverman 1974, 1988, 49, 118; Duménil in Lévy 2012). Edini delavec, ki je v kapitalizmu produktiven, je tisti, ki producira presežno vrednost za kapitalista (Fuchs 2014, 17). Produkcija v predkapitalističnih družbah tako služi predvsem zadovoljevanju osnovnih potreb vladanih in luksuznih potreb vladajočih, medtem ko mora v kapitalističnih družbah kapitalist del dobička, ki bi lahko šel za zadovoljevanje potreb, uporabiti za investicije v svojem kapitalističnem obratu, zato da a) lahko svoj dobiček še poveča (stalna akumulacija) ter b) da na trgu sploh obstane kot kapitalist (lastnik obrata oziroma produkcijskih sredstev). K temu kapitalista sili zakon konkurence med kapitalističnimi podjetji oziroma drugimi kapitalisti. Bistvo produkcije tako v kapitalizmu, specifičnem historičnem obdobju, ki temelji na produkciji presežne vrednosti in profita, postane uvrednotenje kapitala, medtem ko zadovoljevanje

⁴² Ker so mezdni delavci formalno svobodni in formalno enaki kapitalistom (Heinrich 2013, 2–3), se zdi kapitalistična družba popolno nasprotje predkapitalističnim. Mnogi zato raje kot o kapitalizmu, govorijo o tržni ekonomiji.

⁴³ Ob tem je nujno poudariti, da izkoriščanje, kot ga vidi Marx, ni moralna sodba, temveč dejstvo, da delovna sila ne proizvaja zgolj sredstev za svoje preživljanje, temveč tudi za preživljanje kapitalistov oziroma vladajočega razreda v kapitalistični družbi (Ribač 2015, 183).

⁴⁴ Caffentzis ravno zato v okviru te razprave pravi, da nematerialno delo, kot sta ga definirala Toni Negri in Michael Hardt, ne obstaja. Trdi, da so produkti nematerialnega dela, kot sta jih opredelila avtorja Imperija, torej »storitve, kulturni produkti, znanje in komunikacija (Hardt in Negri 2003, 239), pravzaprav 'materialna blaga' ter da je delo, ki jih producira, prav tako materialno« (Caffentzis 2013, 177).

osnovnih potreb skupnosti ali ljudi, postane le stranski produkt tega procesa (Heinrich 2013, 3–4).

Na kar operaistična teorija v svojih zgodnejših koncepcijah pozablja, je dejstvo, da je za kapitalizem nujen kontinuiran proces ločitve proizvajalca od njegovih lastnih produkcijskih sredstev. Marx je z zgodovinsko analizo procesa industrializacije, ki je potekala v Angliji od 18. stoletja, prikazal, kako so bili ljudje, zaradi vpeljave represivnih ukrepov ograjevanja skupne zemlje ipd., prisiljeni stopiti iz kmetijskega sektorja in prevzeti vlogo proletarcev. Proces, ko je delavec postal svoboden, v smislu, ko sam ni bil več produkcijsko sredstvo ali lastnik produkcijskih sredstev, temveč je lahko »svobodno« prodajal svojo delovno silo kapitalistu, ki je postal lastnik produkcijskih sredstev, je Marx poimenoval *prvotna akumulacija* (2012, 650–694). Ta proces se odvija tudi ob prehodu iz industrijskega obdobja v sodobno paradigmo (t. i. postfordistično obdobje) v zahodnih kapitalističnih ekonomijah, s to razliko, da z neoliberalizmom nastopi tudi transformacija v tipu dela, ki ga delovna sila opravlja.⁴⁵ Ločevanje delovne sile in produkcijskih sredstev je še vedno prisotno, a se to odvija znotraj drugačnega konteksta: delavec je po novem od produkcijskih sredstev ločen znotraj storitveno-informacijskega sektorja v okoliščinah, kjer se povečuje dominacija informacijskih in storitvenih del, zmanjšuje pa se delež tovarniškega oziroma industrijskega dela (Badalič 2010, 61–62). Christian Fuchs (Fuchs 2015, 310) ima zato prav, ko v svoji parafrazi Adorna trdi, da je sodobna družba sicer informacijska glede na stanje produkcijskih sil, a je še kako kapitalistična, ko analiziramo produkcijske odnose, ki v njej vztrajajo. Gledano strukturno, so kognitivni oziroma nematerialni delavci organizirani na identičen način, kakor industrijski delavci v angleškem Manchestru v Marxovem 19. stoletju (le, da danes operirajo z drugačnimi napravami oziroma stroji, ki jih zahteva kognitivna oziroma nematerialna narava fleksibilnega, meznega dela). Kljub prisotnosti in pojavu številnih storitvenih, kognitivnih ali nematerialnih delavcev in delavk, večina proletarcev namreč še vedno dela v klasičnih kapitalističnih razmerah in pod strogo časovno disciplino (Krašovec 2010, 88). Njihova geografska (globalna) ločitev preprečuje vzpostavljanje globalne delavske solidarnosti ter utrjuje hierarhične odnose znotraj globalnega delavskega razreda.⁴⁶

⁴⁵ Vendar pa je na tem mestu potrebno dodati, da se ob nastopu nove paradigme stara ne ukine, temveč ta soobstaja s staro, prevzame vodilno vlogo in spremeni način izvajanja opravil v stari paradigmi. Tovarniško delo se je denimo transformiralo v načinu izvajanja proizvodnje znotraj tovare in geografske razporeditve dejavnosti.

⁴⁶ Tudi za proizvodnjo informacijskih produktov je namreč v veliki meri potrebna tudi fizična produkcija - od kmetijske proizvodnje, rudarjenja, do industrijske proizvodnje. Iz tega izhaja, da vznik informacijskega

Tako opisno moč kognitivističnih teorij na eni strani preizprašuje celotna plejada procesov v intenzivnih industrializiranih panogah: monotonost in garanje v svetovnih brezcarinskih conah, izkoriščanje delavcev in delavk brez kolektivnih delavskih pravic v svetovnih *sweatshopih* in odtujeno delo, ki ostaja ključen člen globalne kapitalistične proizvodne verige na eni strani (Udovč 2015). Na drugi strani pa okoliščine t. i. »kognitivnih« delavcev, ki so v središču procesov »proletarizacije intelektualnih in kulturnih delavcev in delavk,« (Krašovec 2013, 198) ne pričajo o tem, da bi razvoj produktivnih sil avtomatsko, s pomočjo »dogodka« ali preprostega »obrata« (Hardt in Negri 2003) pripeljal do razkroja kapitalizma in kapitalističnega proizvodnega načina in nastopa komunistične blaginje (Krašovec 2010, 88; Udovč 2015).

Po mnenju Krašovca in Žagarja je potrebno v času velikih družbeno ekonomskih sprememb in krhanja nekdanj močnega javnega sektorja, kamor so spadale tudi večje medijske institucije, premisliti tudi spremembe v novinarskem polju, kjer je v zadnjih letih prihajalo do zaostrovanj razrednih nasprotij znotraj polja. V naslednjem poglavju bom tako novinarsko polje opredelila kot arhetipski primer neoliberalnih transformacij, v katerem so eno izmed osrednjih vlog odigrale tudi razredne frakcije finančnega sektorja. V novinarskem polju so namreč »spremembe načina dela ter oblik zaposlovanja in plačevanja dela najbolj intenzivne, razširjene in očitne«. Novinarsko polje, ki je imelo z nastopom neoliberalizma v kulturnem polju najmanjšo avtonomijo (ker ni proizvajalo lastne vednosti, ni moglo biti povsem avtonomno), je bilo prvo in tisto, ki je bilo najmočneje izpostavljeno udaru posrednih oblik neoliberalnih reform kulturnega polja (Krašovec in Žagar 2011, 218–219).

kapitalizma ni virtualiziral produkcije ali jo naredil breztežno oziroma nematerialno, kot trdijo nekateri avtorji. Še več, informacijski kapitalizem celo temelji na fizični produkciji. Opisano povzame Fuchs, ki pravi, da je trenutna ekonomija »historično-dialektična in kontradiktorna artikulacija industrijskih in informacijskih produktivnih sil, različnih oblik produkcije, raznolikih plačanih in neplačanih oblik dela, ki je organizirano v mednarodni delitvi dela« (Fuchs 2015, 310).

6 SPREMEMBE V NOVINARSKEM POLJU

Primož Krašovec je opazil tri splošne spremembe v kulturnem polju in jih formuliral v kategorialnem aparatu politične ekonomije: 1) Vpeljava tehnoloških sprememb, ki spreminja razmerje med konstantnim in variabilnim kapitalom v korist prvega (avtomatizacija produkcije); 2) povečevanje organskega kapitala oziroma reorganiziranje produkcijskega procesa (vse večji nadzor menedžmenta in vodilnih kadrov, ocenjevanje uspešnosti in produktivnosti novinarjev in novinark, krajšanje dnevnih rokov in povečevanje obsega dela...) ter 3) reorganizacija (oziroma fleksibilizacija) delovnega časa. Te spremembe so se po njegovem mnenju najbolj lucidno odrazile prav v novinarstvu, kot delu kulturnega polja, pri čemer novinarsko polje nastopa kot nekakšen laboratorij, ki lahko služi kot model, po katerem se lahko preoblikuje kulturno polje kot celota (Krašovec in Žagar 2011, 225–227).⁴⁷

Ker emancipacija ne temelji na tehnologiji sami, je potrebno evolucijo novih tehnologij opazovati v optiki strukture odnosov, v katerih se razvijajo, tj. v reprodukciji kapitalističnih razmerij in odnosov. Če želimo ustrezno prikazati dimenzije sodobnega kapitalističnega prisvajanja presežne vrednosti in profita, moramo pokazati, da kapitalistično organiziran produkcijski proces, kot poteka danes, ne implicira radikalnega odmika od repetitivne organiziranosti taylorističnega modela (Vercellone 2004, 7). Prej bi morali pokazati, kako, če parafraziram Michela Hussona, kapitalistični proces kognitivne produkcijske sile podreja fleksibilizirani kooperaciji tayloristične logike, pri čemer se naslanja na vrsto tehnoloških in organizacijskih inovacij. Te so vidne tako v povečanem in spremenjenem načinu nadzora ter novemu reorganiziranju delavcev in delavk (Husson 2011, 120; Udovč 2015). To bom poskušala storiti z natančnejšo analizo procesov transformacije nacionalnih novinarskih polj in institucij v njem.

Zato se bom v pričujočem poglavju osredotočila na kapitalistični delovni proces, ki se po mnenju Fuchsa v medijskih študijah zapostavlja. Spregovorila bom o tem, kako se posledice transformacij kapitalističnega sistema in razvoja novih tehnologij odražajo tudi v

⁴⁷ Ko govorim o novinarskem področju, namreč poudarjam predvsem transformacijo določenih »(neheteronomnih) polov novinarskega polja« (Bourdieu, 2001), toda ker se prekarne oblike dela širijo na druge zaposlitve (glej Breznik, 2012–2013), moramo biti pozorni, v kolikšni meri proces prizadeva druge intelektualne in kulturne delavce ter delavke (glej Breznik 2009; Burcar 2012; Krašovec 2013, 198; Udovč 2015; Praznik 2016).

transformacijah nacionalnih novinarskih polj. Osredotočila se bom na dva procesa, ki se mi zdita na tem mestu ključna – trdila bom, da analizirajoč strukturo organiziranja delavskega razreda prihaja do fordizacije polja, ki se odraža v procesu *razposabljanja* novinarskih delavcev in da hkrati prihaja do *prekarizacije* novinarskega polja. Prikazati želim predvsem, kako in zakaj novinarji ter uredniki skozi racionalizacijo delovnega procesa postajajo bolj nadzorovani in medsebojno zamenljivi in se jih nadomešča s cenejšo delovno silo (prekarnimi delavci in delavkami), potrošniki in uporabniki (prosumers)⁴⁸ ali celo roboti (Paulussen 2012; Splichal 2015; Cohen 2015 v Vobič 2015, 29–30). Pokazala bom predvsem, kako v okviru kapitalističnega antagonizma med delom in kapitalom (skozi splošne omejitve tržne in profitne naravnosti ter spremljajoče birokratizacije), zamejuje novinarsko avtonomijo in celo povzroča tendence deprofesionalizacije poklica (Waisbord 2013, 59–65; Vobič 2015, 29).

6.1 RAZPOSABLJANJE IN PREKARIZACIJA V NOVINARSTVU

Na tem mestu želimo natančneje opredeliti in opisati oba temeljna procesa, ki prečita novinarsko polje, fleksibilizacijo oziroma prekarizacijo ter razposabljanje delovne sile. *Fleksibilne* oblike zaposlovanja so v zadnjem desetletju preplavile tudi polje novinarstva, kjer je pogodbeno (prekarno) delo postalo osnovni način fleksibilnega zaposlovanja (Splichal 2014, 63). Z reorganizacijo produkcijskega procesa, vpeljavo novih tehnologij in s povečevanjem števila, posledično pa tudi pritiska, rezervne armade delovne, se poveča tudi generacijski pritisk na mlajšo delovno silo: novinarji in novinarke tako postajajo »prisiljeno samostojni« (ang. *forced lancers*) (Bittner 2011, 3 v Vobič 2015, 34), saj za mezdo delajo kot samostojni podjetniki, na podlagi pogodb civilnega prava ali študentskih naptnic (Vobič 2015, 34–35). Primož Krašovec (2011, 115) zato namesto izraza fleksibilizacija predlaga izraz *proletarizacija* novinarskega polja, saj današnja situacija novinarjev kaže, da ti vstopajo v klasično proletarsko situacijo, kjer so novinarji popolnoma podrejeni kapitalističnim načelom reorganizacije procesa. Pritisk kapitala, kot ugotavlja, ni več – ali pa ni zgolj –

⁴⁸ Potrošniki (in producenti) novic tako ne postanejo ustvarjalci in ustvarjalke, ki bi prinesli novo, bolj ustvarjalno in informativno prakso novinarskega dela ali celo demokratizacijo komuniciranja. Postanejo akterji in akterke nove oblike »digitalnega dela« (Fuchs in Sevignani 2013, 237; Vobič 2015, 36), tj. delovna sila, ki, ker ne prejema mezde za svoje delo, pravzaprav zmanjšuje obseg variabilnega kapitala v proizvodnem procesu medijskih hiš (Splichal 2015, 27). V Sloveniji so tovrstne oblike potrošniškega novinarstva (zaenkrat) redke, medtem ko v nekaterih drugih državah prepoznavajo »huffingtonizacijo« novinarstva (Bakker 2013, 87, 88 v Vobič 2015, 36). Kot pojasni Vobič (prav tam), gre za poslovno strategijo, poimenovano po ameriškem spletnem mestu Huffington Post. Mnenjske prispevke za omenjeni medij namreč pripravlja množica »neplačanih blogerjev, s čimer se destandardizira zaposlovanje, znižujejo proizvodni stroški in uveljavljajo nove oblike poblagovljenja«.

zunanj (npr. neposredni pritisk oglaševalcev na vsebino novičarskega dela), temveč notranji: poteka s pomočjo tehnoloških in tehničnih inovacij ter z reorganizacijo delovnega procesa (ki se kaže v fleksibilnih načinih in politikah zaposlovanja) (Krašovec 2011, 115; gl. Örnebring 2010). Ker pogodbeno (prekarno) delo v novinarstvu postaja temeljno vodilo fleksibilnega zaposlovanja, novinarstvo, tako kot v svojih začetkih, ponovno postaja »vse bolj dopolnilna ali honorarna dejavnost« (Splichal 2014, 63).

Razposabljanje se na drugi strani kaže v omejevanju normativno opredeljene družbene vloge novinarjev in ga moramo misliti v kompleksni (tudi antagonistični) konstelaciji odnosov med oblastjo na vseh ravneh produkcije, tehnologijami in tehniko ter procesi komunikacije. »Izraža se namreč skozi kompleksne artikulacije med strukturo in delovanjem ter ima v razvoju novinarstva specifične politične, kulturne, poklicne in socialne implikacije za novinarje kot delavce« (Vobič 2015, 31). Obenem je razposabljanje ravno z orodjem tehnoloških inovacij in novih načinov koordiniranja delovnih procesov koristno pomagalo kapitalističnega razreda za erozijo in destabilizacijo potencialne organiziranosti delavskih razredov. Delavci izgubijo svoje izhodiščno pogajalsko orožje, v procesu ozke specializacije se zmanjšuje njihova kvalificiranost, kar jih dolgoročno naredi za nadomestljive in odvečne in pogloblja njihovo prekarnost. Dodatna privatizacija polj reprodukcije, nekdanjih javnih sistemov (izobrazbe, šolstva, zdravstva) pa ob tem konstantno zagotavlja nove nadomestljive delavce, naraščajočo armado slabo ali pol kvalificirane delovne sile, ki je ves čas v stanju pol-zaposlenosti ter v odnosu konkurence – obstoj takšne armade posameznikov, ko se jih po potrebi vključi ali izključi iz delovnih razmerij, pa niža mezde in viša raven eksploatacije (Krašovec 2011, 114, 115).

6.1.1 PREKARIZACIJA

Delovna razmerja v Evropi že vsaj od devetdesetih let 20. stoletja⁴⁹, intenzivneje pa od uveljavitve Lizbonske strategije ter strategije Evropa 2020, postajajo vse bolj prožna oziroma fleksibilna (Krašovec 2016, 62–63). Raziskave kažejo, da so se t. i. »fleksibilne« oblike zaposlovanja najprej uveljavile na robovih trgov delovne sile, ko so te oblike dela morale prevzeti marginalizirane skupine: poleg žensk so to bili predvsem mlajši delavci, nacionalne

⁴⁹ V Sloveniji je bil denimo v devetdesetih letih del delovne sile s pomočjo mehanizmov socialne države še vedno zaščiten pred najbrutalnejšo konkurenčno logiko, obenem pa mlajše generacije tako imenovanih kognitivnih delavcev in delavk, ki so bili deležni brezplačnega šolstva, na trge delovne sile vstopajo v razmerah prekarnih zaposlitev oziroma kot samozaposleni (Praznik 2016, 218).

manjšine, ljudje brez nacionalnih pravic, mlade matere, novinci na trgu dela, študentje (Kanjuo Mrčela in Ignjatović 2004, 237).⁵⁰ Eno od glavnih vodil neoliberalnega modela je nato postalo povečanje in razširitev fleksibilnosti trga dela, s čimer se tveganje brezposelnosti in zmanjšanja naročil ali stopnje profitov prenaša na delavce, ki so postali globalni prekariat (Standing 2014). Vse večja prekarizacija⁵¹ v neoliberalnem diskurzu nastopa v obliki »fleksibilnega trga dela, vitke zakonodaje in konkurenčne delovne sile« (Kresal 2015). Prekarizacija je v različnih državah prevzela kulturne oziroma nacionalno specifične vzorce, kljub temu pa Primož Krašovec opazi nekaj splošnih teženj, ki kažejo na strukturno naravo prekarizacije v trenutni fazi kapitalizma. Procese fleksibilizacije razdeli na fleksibilizacijo »načina zaposlovanja,⁵² fleksibilizacijo delovnega časa⁵³ in fleksibilizacijo mezd« (Krašovec in Žagar 2011, 226; Krašovec 2016, 62–63).

Evropska zveza novinarjev (gl. Vobič 2015, 3) ugotavlja, da delež novinarjev v Srednji Evropi, ki dela v prekarnih oblikah dela, zaobsega že več kot 60 odstotkov novinarskih delavcev in delavk. Številka je podobna tudi v Sloveniji, kjer je zaposlovanje preko pogodb namesto zaposlovanja s pomočjo rednih oblik dela, postala standardizirana praksa medijskih in novinarskih hiš. Od leta 2007 do 2015 se je namreč število samozaposlenih novinarjev v Sloveniji povečalo od 417 (19,6 odstotka vseh novinarjev) do 737 (32,4 odstotka vseh novinarjev), medtem ko je skupno število novinarjev ostalo bolj ali manj enako. Število zaposlenih novinarjev se je med tem zmanjšalo s 1757 (80,1 odstotka vseh novinarjev) na

⁵⁰ Potrebno je vzpostaviti razliko med prekarnostjo in fleksibilnostjo (ki največkrat nastopa kot evfemizem za prekarnost). Samozaposlitev kot najbolj pogosta oblika prekarnega dela, bi za novinarje lahko pomenil odmik in svobodo od prisile, ki jo predpostavlja mezdnno razmerje. To bi lahko generiralo procese kreativnosti in imaginacije, saj ta osvobodena oblika dela omogoča ponovno prilastitev nadzora in urejanja delovnega procesa. Zato določene teorije, ko analizirajo spremembe na področju fleksibilnega dela (npr. samostojno izvajanje dejavnosti, avtonomno določanje cen, delo za različne stranke itn.), zagovarjajo, da to še ne vodi nujno in avtomatsko v procese degradacije in prekarizacije delovne sile (Kanjuo Mrčela in Ignjatović 2004, 234). Problem je v tem, da je vzpon tovrstnih kapitalističnih utopij »prisilo preoblekel v svobodo ter proizvedel vizijo prilagodljivega, izpopolnjenega in zadovoljnega delavca« (Vobič 2015, 30–31). Tudi Sennett ugotavlja, da honorarni delavci dolgoročno niso zadovoljni, saj si želijo, da bi jih kdo hotel »za stalno«; »participacija v družbeni strukturi postane pomembnejša od osebne mobilnosti« (Sennett 2008, 55).

⁵¹ Prekami delovni odnos, kot ga vidi Močnik (2010, 187), je »zaposlitev za določen čas brez pravic, ki sicer pripadajo delavki in delavcu (brez rednega letnega, bolniškega in porodniškega dopusta, brez zakonsko omejenega delovnega časa, brez ustrezne ureditve nadur, pogosto tudi brez prispevkov za pokojninsko ali zdravstveno zavarovanje): pravne oblike teh odnosov so različne, za vse pa je značilno, da delodajalcu omogočajo zmanjševanje stroškov, ki bi jih sicer imel z delovno silo.«

⁵² Fleksibilizacija načina zaposlovanja pomeni, da se (postopoma) zmanjšuje delež stalnih, rednih oblik zaposlovanja in povečuje število nestalnih, prekarnih oblik zaposlovanja oziroma delovnega razmerja (Krašovec 2016, 63).

⁵³ Fleksibilizacija delovnega časa se odraža v naraščanju števila pogodb za določen čas, pogodb za skrajšan delovni čas, oblik zaposlitve v obliki projektne dela ali dela na klic (Krašovec 2016, 63).

1540 (68 odstotkov vseh novinarjev). Situacija se je leta 2016 v primerjavi z letom prej nekoliko izboljšala. Število samozaposlenih je naraslo za skoraj sedem odstotnih točk, kar bi lahko bila posledica postopkov nadzora nad spoštovanjem delovnopravne zakonodaje, ki sta jih konec leta 2015 začela Inšpektorat Republike Slovenije za delo in Finančna uprava Republike Slovenije.

Tabela 4.1: Delovno aktivne osebe, ki opravljajo poklic novinar/novinarke po spolu in zaposlitvenem statusu

SKP-08	Stanje	Status zaposlitve		
		Delovno aktivni – skupaj	Zaposleni	Samozaposleni
2642				
Novinarji/novinarke				
Skupaj		2,295	1,605	690
moški	31.12.2016	923	619	304
ženske		1,372	986	386
Skupaj		2,277	1,540	737
moški	31.12.2015	928	607	321
ženske		1,349	933	416
Skupaj		2,280	1,581	699
moški	31.12.2014	940	636	304
ženske		1,340	945	395
Skupaj		2,285	1,835	450
moški	31.12.2008	1,011	796	215
ženske		1,274	1,039	235
Skupaj		2,174	1,757	417
moški	31.12.2007	986	780	206
ženske		1,188	977	211

Vir: Statistični urad Republike Slovenije (2017)

Največje znižanje deleža zaposlenih novinarjev in novinark so zabeležili na področju tiskanih medijev, medtem ko je na področju radijskega novinarstva zmanjšanje števila novinarjev nekoliko nižje (nižje je za devet odstotkov, če primerjamo leti 2008 in 2012). Na slovenskih televizijah se je število zaposlenih novinarjev in novinark v letu 2012, nasprotno, zvišalo, in to za kar petino, če primerjamo zaposlovanje v letu 2008 (Direktorat za medije 2014).

Številke niso le odraz varčevalnih ukrepov ali slabih poslovnih rezultatov, temveč gre za širši trend zmanjševanja stroškov z namenom povečevanja presežne vrednosti. Podatki Sursa (2017) namreč kažejo, da se redne oblike zaposlovanja nadomeščajo s prekarnimi, tj. socialno in materialno precej bolj tveganimi oblikami, pa čeprav so se gospodarski kazalci obrnili navzgor in so se poslovni rezultati izboljšali.

Tabela 4.2: Primerjava zaposlenosti novinarjev med leti 2008 in 2014

Primerjave zaposlenosti novinarjev 2008 - 2014	2008	2012	2013	2014
izdajanje časopisov	594	512		
radijska dejavnost	292	266		
televizijska dejavnost	345	412		
skupaj izbrane dejavnosti	1231	1190		
skupaj novinarji:	2285	2170	2188	2280
Zaposleni	1835	1679	1625	1581
Samozaposleni	450	491	563	699

Vir: Statistični urad Republike Slovenije (2017)

Problematicnost prekarnih oblik dela se kaže v tem, da so prekarni delavci, in tu se ločijo od »fleksibilnih« delavcev, postavljeni zunaj sfere, ki bi jih lahko dosegle sindikalizirane oblike delovne zaščite in kolektivnih pogodb. Te v skladu s slovensko zakonodajo varujejo zgolj redno zaposlene delavce in delavke, ki so zaposleni za nedoločen čas. Tako ta delovna sila na periferiji zaposlovanja v večini primerov nima zagotovljenih mezd, ki bi zagotavljalje njeno reprodukcijo, ostane pa tudi brez pravic, ki so produkt zgodovinskih delavskih bojev: npr. pravic do plačanega dopusta in regresov, plačila malice, povračila stroškov za prevoz. Ob tem pride do erozije socialne varnosti, saj jim ne pripadajo prispevki za socialno varnost (prispevki za pokojninsko in invalidsko zavarovanje, zavarovanje za primer brezposelnosti, prispevki iz naslova starševskega varstva) (Markežič in drugi 2014, 6; Burcar 2012, 253).

Delavci so večinoma prisiljeni v razmerje »freelance« zaposlitve, saj to za kapitalista pomeni bistveno manjše stroške za živo (mezдно) delo in bistveno večjo akumulacijo presežne vrednosti kot redno zaposlitveno razmerje. Kapitalisti so pri tem osvobojeni stroškov usposabljanja, nadur, dodatkov in plačevanja neproduktivnega (oziroma prostega) časa, medtem ko tveganje in stroški produkcije padejo na delavce. Zato je avtonomija za

samozaposlene novinarje navidezna, saj prikriva strukturne vzroke individualizacije delovnega razmerja (Cohen 2012, 147; Udovč 2015).⁵⁴ Trendi na trgu delovne sile in zaposlovanja pa ne gredo v smeri izenačenja pravic z redno zaposlenimi, prej obratno, prekarne oblike dela delujejo relacionalno in so vzvod krčenja obstoječih pravic redno zaposlenih (Humer in Freljih 2017, 639).⁵⁵ Prekarizacija (novinarstva) zato s temi procesi ne prizadene le najranljivejših (tj. perifernih) regij novinarske skupnosti. Te globlje strukturne spremembe relacijsko zadevajo vse novinarje, saj pride do razkroja vezi, s tem pa tudi skupnosti, tako v idejnem kakor tudi identitetnem smislu (Wiik 2015, 129–131; Vobič 2015, 35).

Če primerjamo število novinarskih delavcev (oziroma delavk) v Sloveniji po spolu, ugotovimo, da je med novinarskimi delavci oziroma delavkami bistveno več žensk⁵⁶. V letu 2015 je bilo tako denimo od skupno 2277 novinarskih delavcev kar 1349 žensk (skoraj 60 odstotkov) ter »le« 928 moških (41 odstotkov). Ti odstotki kažejo na t. i. feminizacijo novinarstva oziroma naraščajoč delež žensk v medijskih poklicih (gl. Humar in Freljih 2017, 634). Proces feminizacije je (vsaj) dvojni – po eni strani gre za povečevanje deleža žensk, po drugi pa za vzporeden proces (posledica komercializacije medijev) naraščanja t. i. mehkih novic, ki pokrivajo zabavne vsebine, obravnavajo življenjske stile, v nasprotju z novicami, ki pokrivajo politiko in gospodarstvo (prav tam). Na trend feminizacije nakazuje tudi število žensk, vključenih v študij novinarstva. Ta trend je sicer del širšega trenda feminizacije visokošolskega študija (McKercher 2014, 221). Kot pojasnjuje McKercher, feminizacijo določenega poklica pogosto spremlja degradacija socialnega statusa in znižanje mezd (prav tam, 220), hkrati pa so ženske v večji meri podvržene prekarim delovnim razmeram. Več

⁵⁴ V letu 2016 je bilo tako od 280.000 oseb, ki v Sloveniji živijo pod pragom tveganja revščine, 50.000 delovno aktivnih (6,1 odstotka od vseh delovno aktivnih), od tega jih je bilo 20.000 samozaposlenih, kar predstavlja skoraj tretjino vseh samozaposlenih (Intihar 2017).

⁵⁵ Delavci lahko hitro preidejo od ene zaposlitvene oblike do druge. Samozaposlitvene oblike dela, ki se vse bolj množijo, imajo obenem tudi vse bolj navidezno naravo samozaposlenosti. Delavec, ki opravlja delo v rednem delovnem razmerju, je odpuščen, nato pa mu ponudijo opravljanje istega dela, pri čemer mora sam skrbeti za svoje pokojninsko, invalidsko in socialno zavarovanje ter nase prevzeti poslovno tveganje, ki ga je pred tem imel delodajalec. Ob tem še vedno opravlja delo le za enega naročnika, po njegovih navodilih in pod njegovim nadzorom (Breznik 2012/2013, 8–9).

⁵⁶ Podatki razkrivajo tudi, da so ženske v novinarstvu bolj izobražene od moških kolegov. Kar 80 odstotkov novinark je imelo v letu 2015 visokošolsko ali višješolsko izobrazbo v primerjavi z le 57 odstotki moških kolegov, med katerimi jih ima dobrih 40 odstotkov srednješolsko izobrazbo (Surs 2017). Kljub izobrazbi pa ženske v medijih zasedajo nižje položaje od moških. Na slovenski javni televiziji so denimo ženske na vodstvenih položajih na srednji oziroma operativni ravni navzoče v 40 odstotkih, delež žensk na strateških vodilnih položajih pa je le 14 odstotkov, kar je nižje, kot je povprečje za Slovenijo, ki znaša 20 odstotkov, opozarjata Pajnik in Petković (2017, 614).

žensk je v medijskem sektorju zaposlenih za skrajšani delovni čas, več jih ima pogodbe za določeni čas, od 10 do 20 odstotkov pa so tudi slabše plačane od moških v medijih (gl. Pajnik in Petković 2017, 613). Podatki torej kažejo, da se spolna delitev dela, ki je skozi zgodovino spremljala ženske, ki jim je bilo pripisano predvsem gospodinjsko in reproduktivno delo, nadaljuje tudi v sodobnem kapitalizmu, kjer prevzema nove oblike, kar priča o inherentni povezanosti patriarhata in kapitalizma (Fuchs in Sandoval 2014, 40).

6.1.2 RAZPOSABLJANJE

Četudi razposabljanje obravnavam predvsem v luči sodobnih transformacij novinarskega polja, moram opozoriti, da pri tem ne gre za nov proces, temveč gre za rekurziven »zgodovinski pojav« (Krašovec in Žagar 2011; Vobič 2015), ki prizadene delavce in delavke v novinarski industriji v celoti, pa čeprav procesom razposabljanja niso podvrženi vsi novinarji in novinarke v enaki meri (Vobič 2015, 31). Razposabljanje, gledano zgodovinsko, se kot strategija racionalizacije delovnega procesa v novinarstvu pojavlja vzporedno z naraščajočo diferenciacijo dela. Razposabljanju so bili novinarji podvrženi že v 19. stoletju, ko je prišlo do industrializacije tiska, ko je prišlo do ločitve med tehnologijo tiskanja in zbiranjem informacij (Örnebring 2010, 61–63; Vobič 2015, 32). Vsakokratna socialna in politična dimenzija tega procesa je:

/.../ da omogoči razredu kapitalistov streti moč organiziranega delavskega razreda tako, da s tehnološko inovacijo (v primeru 'fordizma' z uvedbo tekočega traku) ali novim načinom organizacije delovnega procesa (denimo taylorističnim 'znanstvenim managementom') drastično zmanjša potrebno usposobljenost in kvalificiranost delovne sile. Tako obstoječi delavci, ki s svojo organiziranostjo in političnimi ter socialnimi zahtevami ogrožajo profite kapitalistov, izgubijo svoje osnovno pogajalsko orožje – svojo kvalificiranost, ki jih dela nenadomestljive (Krašovec in Žagar 2011, 221–222).

Pojem fordizacije predpostavlja delovni proces, podoben avtomatiziranemu, segmentiranemu in individualiziranemu produkcijskemu procesu tekočega traku, ki je podrejen formi abstraktnega mezdnega dela in značilen predvsem za keynesianski tip kapitalistične produkcije z visoko stopnjo potrošnje. Delavci so v tem režimu del homogene skupine, medsebojno pa so zamenljivi, primerljivi in izmerljivi producenti, ki zahtevajo malo specializirane usposobljenosti (Cohen 2012, 146). To sistemsko dinamiko kapitalističnih ekonomij, ki se je razširila v keynesianskem povojnem obdobju, oziroma razposabljanje, je v

svoji klasiki *Labour and Monopoly Capital* (1974/1988) podrobno popisal predvsem Harry Braverman (glej tudi Greenbaum 1996; Bromley 1997; Ursell 1998; Liu 2006). Teza o razposabljanju opisuje specifično konfiguracijo delovnega procesa, ki kot nasledek produkcijskega procesa hkrati prinaša tudi sistematičen razpad diverzificiranih in heterogenih obrtniških veščin in znanj. Gre za ločevanje med možnostjo zamišljanja in snovanja dela (konceptijo), ki pripada menedžerju, ter zmožnostjo izvedbe dela, ki je v domeni delavca. Razposabljanje je na ta način ključni mehanizem nadzora delavcev v proizvodnji (Vobič 2015, 30). Ta razpad veščin je pod nadzorom psevdoznanstvenega menedžmenta (t. i. taylorizem) mogoče v delovnem procesu izvesti tudi s pomočjo novih tehnologij. S ciljem realizacije čim večje presežne vrednosti menedžment ustvarja pogoje »za avtomatizacijo, mehanizacijo in kompjuterizacijo ter tako naredi delavce lažje nadzorovane in zamenljive – z drugimi delavci ali s stroji« (prav tam). Skozi takšno rekonstrukcijo delovnega procesa je šlo v zadnji četrtini 20. stoletja novinarstvo na manj avtonomnih polih novinarskega polja.

Razposabljanje, ki se danes odvija v novinarskem polju, je po mnenju Krašovca podobno procesu, ki je bil značilen že za prehod iz manufakturnega v industrijski način produkcije, le da je sedaj, namesto strojev, odločilen razvoj informacijske, telekomunikacijske in računalniške tehnologije. V manufakturnem načinu je namreč delavčeva usposobljenost in spretnost (oziroma količina variabilnega kapitala) veliko večja od tehnološke naprednosti strojev (oziroma količine konstantnega kapitala), v industrijskem kapitalizmu pa se zgodi nasprotno. »Stroj postane mojster oziroma virtuoz, medtem ko so delavci veliko manj usposobljeni, vajeniška doba se drastično skrajša, delovni proces postane veliko enostavnejši in se v razvitem industrijskem kapitalizmu reducira na zaporedja nekaj repetitivnih gibov« (Krašovec in Žagar 2011, 221). Delavec v tem kontekstu ne uporablja več svojega orodja, kar lahko označimo kot karakteristiko formalne subsumpcije, temveč stroj uporablja delavca – kar je značilnost realne subsumpcije. Proces realne subsumpcije dela pod kapital (kot ga je opisal Marx) torej obenem pomaga ustvarjati in reproducirati prekarno zaposleno (ob tem pa nekvalificirano in polkvalificirano) in sindikalno neorganizirano delovno silo (Liu 2006; Örnebring 2010, 60–64, Husson 2011, 119–120; Krašovec, 2011 113–115).

V ta razcep med vsebino in tehničnim znanjem je zato treba umestiti razpravo o procesih, ki se kot posledica vzpona fleksibilnosti odvijajo vzporedno z razposabljanjem in ki bolje opišejo sodobne transformacije novinarstva. Govorim o procesih multisposabljanja (*multiskilling*) oziroma združevanja različnih spretnosti novinarjev in novinark ter prilagajanja

posameznim segmentom delovnega procesa, presposabljanja (*reskilling*) oziroma prilagajanja spretnosti novinarjev konstantnim transformacijam in tehnološkim inovacijam ter dosposabljanja (*upskilling*) oziroma pridobivanja dodatnih spretnosti za uresničevanje (profitnih) motivov in ciljev, ki so v središču in ključne pri proizvodnji presežne vrednosti (Vobič 2015, 31). Nekatere sodobnejše kritike analize Harryja Bravermana namreč opozarjajo, da empirični dokazi govorijo ravno o dosposabljanju oziroma presposabljanju in da uvedba novih tehnologij pripomore k ustvarjanju novih delovnih mest in položajev, medtem ko naj bi bilo razposabljanje prej (ob)stranski učinek teh globljih transformacij (Liu 2006). Örnebring pa opozarja, da je dinamika sprememb spretnosti v posameznih poklicih bolj kompleksna ter da se razposabljanje, ob tem pa tudi dosposabljanje, presposabljanje ter mnogospoabljanje, nujno ne izključujejo (Örnebring 2010, 67; Garcia Avilés in drugi 2004). Procesi pravzaprav opisujejo novo realnost, v kateri morajo novinarji opravljati številne naloge hkrati ter bolj spretno uporabljati in obvladati število tehnoloških produkcijskih veščin, v katera sodijo snemanje, montaža, dizajn, spletno oblikovanje itd.– t. i. multisposabljanje⁵⁷, a jim pri tem ostaja vse manj časa za konstruktivno in konkretno opravljanje vse delovnih obveznosti. Zato čedalje večje zahteve po multisposabljanju novinarjev vodijo v razposabljanje in celo v deprofesionalizacijo delovne sile (Paulussen 2012, 204).

S poglobljanjem prekarizacije se ravno na področju razposabljanja pojavijo in kažejo nove hierarhije med bolj ali manj avtonomnimi deli novinarskih institucij. V novinarstvu je vzniknila osna delitev med privilegiranimi skupinami znotraj polja, centrom poklicne skupnosti (t. i. »novinarji zvezde«) ter vse večjo periferijo delovne sile (npr. mlajšimi dežurnimi novinarji, honorarno ali delno zaposlenimi). Prvi ohranjajo pri svojem delu visoko stopnjo avtonomije, zanašajoč se na delo perifernih delavcev, uspejo uresničevati tradicionalne postulate novinarstva, kot sta na primer preverjanje informacij in izražanje utemeljenega mnenja (Örnebring 2010, 68; Vobič 2015, 34). Na drugi strani so podporna delovna sila novinarski delavci in delavke, ki morajo opravljati številne naloge, časovni pritisk dnevnih rokov jim onemogoča kreativno in premišljeno delo, njihova mnogospoabljenost pa se sprevača v razposobljenost (Udovč 2015, 122–123; Vobič 2015,

⁵⁷ Pomen pojma »multiskilling« – izraz sega onkraj zahtev po tehničnih veščinah, povezanih z multimedijem novinarstvom ter se nanaša tudi na zmožnost ljudi, da se soočajo s povečanjem dela ter da se prilagodijo zamegljenim organizacijskim in okupacijskim mejam v konvergentnih novičarskih okoljih« (Paulussen 2012, 197).

32–34). Kot poudarja Paulussen se v tem sektorju delavcev tudi obremenjenost sprevrča v izgorelost (Paulussen 2012, 195–196).⁵⁸

Razposabljanje se poleg lažje menjave novinarskih delavcev s cenejšo (in prekarno zaposleno) delovno silo kaže tudi v sofisticirani uporabi tehnoloških in računalniških inovacij, uvedenih v delovni proces: metrik, robotov in algoritmov, trdi Vobič (2015). Uredništva s pomočjo metrik izvajajo monitoring aktivnosti občinstva ter ustrezno temu prilagodijo režime odločanja, s čimer se vzpostavlja »nov režim discipliniranja dela« (Cohen 2015, 108). V slovenskem prostoru denimo novinarsko in uredniško odločanje temelji predvsem na tradicionalnih ekonomskih in organizacijskih interesih, kot je spremljanje, prilagajanje in podrejanje kličnosti novic (Slaček Brlek in Amon Prodrik 2015 v Vobič 2015, 36). Povečanje nadzora in discipline na delovnem mestu, kot ga omogočajo metrike, roboti in algoritmi, sicer ni glavni namen uvajanja novih tehnologij, opozarja Krašovec (2016, 61), temveč tisto, kar temu sledi – povečana produktivnost, zniževanje stroškov in povečevanje tržnih deležev ter ekstra profitov podjetja. Povečevanje produktivnosti na splošni družbeni ravni pa dodatno koristi kapitalu, saj se s tem tudi postopno znižuje vrednost življenjskih sredstev in s tem vrednost delovne sile.

6.2 POSLEDICE TRANSFORMACIJ V NOVINARSKEM POLJU

Kot sem omenila zgoraj, ti procesi prinašajo posledice tako za subjekt v produkcijskem procesu, kakor za produkte (novičarska blaga), ki jih ustvarja. Ozka specializacija novinarskih funkcij in segmentacija trga dela ob visokih vstopnih zahtevah po obvladovanju delovnega procesa in njegovi reorganizaciji (povečanje nadzora nad novinarji in novinarkami, preverjanje uspešnosti in produktivnosti njihovega dela, zaostrovanje rokov oddajanja besedil itd. (Hardt 1996; Bromley 1997; Deuze 2008) zaostrejuje kapitalistično izkoriščanje in povečujejo nadzor vodilnih kadrov nad meznimi delavci in delavkami. Kljub temu da (ali pa ravno zato ker) je novinarstvo feminiziran poklic, patriarhalni odnosi, inherentni sodobnemu kapitalizmu (McChercher 2014; Pajnik in Petković 2017; Humer in Frelj 2017), privzamejo ospoljeno obliko in škodljivi učinki neoliberalnih sprememb najbolj prizadenejo ravno ženske. Novinarji in novinarke, predvsem na periferiji delovne sile, izgubljajo nadzor nad

⁵⁸ Vobič še poudarja, da »na razgibanem terenu novinarskega polja nihče ni neodvisen od razposabljanja na periferiji, temveč je specifično odvisen glede na spolne, generacijske, rasne, poklicne in druge družbene dejavnike« (Vobič 2015, 34).

lastnim delovnim časom, nad organizacijo delovnega procesa in nad delovnimi orodji, spopadajo se z višjo intenzivnostjo dela, nižjimi mezdami in manjšim obsegom socialnih pravic. Zato se strinjam, da sprememb v diferenciaciji in specializaciji novinarskega dela niso sprožile nove tehnologije, ki so bile vedno orodje menedžmenta za »povečanje produktivnosti in stroškovne učinkovitosti v novičarskih okoljih« (Paulussen 2012, 200), temveč potrebe kapitalistov po zmanjšanju stroškov dela (Örnebring 2010, 64), ali v terminologiji politične ekonomije: v maksimizaciji ekstrakcije presežne vrednosti s postopnim večanjem izkoriščanja delovne sile ter manjši potrebi po živem delu na eni strani in večji intenzivnosti dela na drugi (GreenBaum 1996, 8; Krašovec 2011, 115). Z razposabljanjem se po mnenju Vobiča v 21. stoletju vse bolj utrjujejo pogoji za deprofesionalizacijo novinarstva, »ki se namesto v boju za avtonomijo kaže v podrejanju rutinam, skozi tehnološke inovacije pa generira konflikte med novinarskimi delavci« (Vobič 2015, 33). Novinarski produkti, ki jih v tem procesu ustvarijo so komodificirani in standardizirani izdelki v okviru omnibusnih tém (Bourdieu 2001, 15, 40) in manj (politično) relevantni, kar bi lahko na bolj splošni ravni opisali kot proces osiromašenja novinarstva (Hardt 1996, 33; Örnebring 2010, 66; Krašovec 2011, 116; Krašovec in Žagar 2011, 219–228). S takšno radikalizacijo se postavi tudi eksistencialno vprašanje profesije novinarstva. Zaposlitveni status, nestabilni delovni pogoji in zahteve po fleksibilnosti so poleg degradacije pogojev ustvarjanja kvalitetnih vsebin, tudi razlogi za degradacijo profesionalne ideologije novinarjev, ki se soočajo s težavami pri pogajanju med normativnimi vlogami novinarjev in dejanskim stanjem v institucionalnem okolju (Vobič in Milojević 2014, 1034),⁵⁹ kar odpravlja okoliščine, v katerih bi se lahko ohranjala poklicna identiteta novinarjev (Vobič 2015, 29). Zato lahko na tem mestu odprem vprašanje, ki ga bom naslovila ob koncu magistrskega dela: je v konstelaciji vseh omenjenih procesov že prišlo do brodoloma, s tem pa tudi do potopa in izginotja novinarstva?

⁵⁹ Vobič in Milojević v analizi poklicne identitete spletnih novinarjev v slovenski (Delo) in srbski (Novosti) medijski hiši, opažata, da se spletni novinarji soočajo s težavami pri pogajanju med normativno odgovornostjo novinarjev do javnosti in dejanskim stanjem v institucionalnem okolju. Soočeni s časovnimi pritiski, so prisiljeni v objavljanje neizvirnih vsebin – k prevajanju novic iz tujih medijev ali preoblikovanje novic tiskovnih agencij, zaradi česar sebe ne dojemajo več kot prave novinarje (Vobič in Milojević 2014, 1031). Omenjene težave pri pogajanju novinarskih identitet primerjata z Baumanovim konceptom tekoče identitete (Bauman 2000) ter Sennettovim (1999) terminom korozija osebnosti v pozni moderni družbi (Vobič in Milojević 2014, 1034).

7 ZAKLJUČEK

Z vzponom neoliberalizma so v ospredje teoretskih razprav prišle teorije in konceptualizacije o postmoderni družbi, o globalizaciji, o padcu komunizma, celo o koncu zgodovine, marksizem (oz. historični materializem) pa je postal slepa pega vseh družbenih znanosti (Fuchs 2014, 10). Tudi v krogih preučevalcev kulturnih polj (kamor umeščam tudi preučevanje novinarstva) Marxu ne namenjajo pretirane pozornosti (McKercher 2014, 219). Nekateri teoretiki (na primer Deuze 2007; Banks 2007) kulturne delavce, ki delajo kot »freelancerji«, dojemajo kot poseben razred – kreativni razred, ki obstaja zunaj klasične Marxove razredne strukture. Zdi se jim, da je v kreativni ekonomiji »družbe znanja« tovarniški sistem stvar preteklosti, freelancerji, ki naj bi samostojno upravljali z delovnim procesom, pa naj odtujenosti od dela, ki je ključni pogoj meznega dela, ne bi poznali (prav tam 220). Vendar kot opozarjata Cohen (2012) in McKercher (2014), je odnos med kapitalom in delom poln napetosti in kontradikcij ter se ves čas razvija. Ko delo iznajde nove in bolj kreativne oblike upora na izkoriščanje, kapital iznajde nove in bolj kreativne načine izkoriščanja dela. Marx nam zato lahko pomaga razumeti temeljne kapitalistične odnose, ne glede na to, kje in kdaj se delo odvija.

V magistrskem delu sem zato predvsem prek vpeljave treh pomembnih marksističnih konceptov (financijalizacije, razposabljanja in občega intelekta) poskusila pokazati, da kritična politična ekonomija in teoretski ter empirični uvidi Karla Marxa v trenutni fazi kapitalizma ohranjajo svojo relevantnost, posebej na preseku iskanja kontinuitete (kapitalističnih odnosov produkcije) in diskontinuitete pomembnih družbenih in zgodovinskih sprememb (tehnološke inovacije, transformacija produkcijskih sil, financijalizacija itd.). Uvidi politične ekonomije, Karla Marxa in njegovih sledilcev ter preučevalcev, so tako relevantni tudi za vse, ki se znajdejo na področju komunikologije oz. medijskih študij, kamor sem želela pripeljati Marxov kategorialni aparat.

Menim, da sem uspela na primerih občega intelekta in novinarskega polja ilustrirati, kako je s tem aparatom možno zapopasti določene procese, ki se odvijajo na kompleksnih področjih produkcije informacij, medijev, novinarstva in novih komunikacijskih tehnologij.

V delu sem proces financijalizacije poznega kapitalizma povezala z napadom na oblike in vsebino sodobnih zaposlitev na primeru novinarstva. Proliferacija trgov finančnih derivatov je

namreč tesno povezana z neoliberalnimi reformami, predvsem nižanjem mezd, večjo fleksibilnostjo in intenzivnostjo dela, zaradi česar so finančni derivati koristno sredstvo discipliniranja delavcev. Korporacije, ki se v procesu delovanja vse bolj zanašajo na finančne trge, preusmerjajo svojo pozornost stran od dela, v tem kontekstu pa postaneta delo in zaposlitev kratkoročna in prekarna (Udovč 2015).

Pokazala sem, da financializacija, kot prevladujoči proces trenutne faze kapitalizma in širših neoliberalnih sprememb, vpliva tudi na spremembe v organizaciji dela, delovnega časa in plačila za delo, kar se odraža tudi v novinarstvu kot arhetipskem primeru neoliberalnih transformacij. Spremembe v novinarskem polju se kažejo v deprofesionalizaciji novinarjev in novinark ter oblikovanju novih hierarhij, predvsem pa v prekarizaciji ter fordizaciji dela, za katero je značilen specifičen proces razposabljanja.

Teza, iz katere sem izhajala v svojem magistrskem delu – tj. teza, da so produkcijske sile v trenutni fazi (financializiranega) kapitalizma sicer postfordistične, informacijske, kognitivne oziroma nematerialne, a da so produkcijski odnosi še vedno kapitalistični – se je v magistrskem delu potrdila. Vse večji pomen informacij namreč ni virtualiziral produkcije ali jo naredil breztežno oziroma nematerialno, kot trdijo nekateri postoperaisti, pri čemer spregledajo, da se je velik delež produkcijskega procesa preselil v države, kjer so stroški produkcije nižji. V tem kontekstu se strinjam s Christianom Fuchsom, ki pravi, da je trenutna ekonomija »historično-dialektična in kontradiktorna artikulacija industrijskih in informacijskih produktivnih sil, različnih oblik produkcije, raznolikih plačanih in neplačanih oblik dela, ki je organizirano v mednarodni delitvi dela« (Fuchs 2015, 310). Na kapitalizem bi zato, in to je bil moj ugovor nekaterim operaističnim teorijam, morali nujno gledati holistično ter hkrati upoštevati njegovo dvojno vlogo – razumeti ga moramo kot sistem, ki na eni strani omogoča in proizvaja določen razvoj, hkrati pa na drugem koncu ustvarja nerazvitost in bedo (Federicci 2008, 5; Udovč 2015, 125).

Tudi trditve nekaterih postoperaistov, ki pravijo, da čas neoliberalnih sprememb sovpada s premikom od fordizma k postfordizmu, od industrijskega dela v tovarni, k storitvenemu in afektivnemu delu, od materialnega k nematerialnemu delu, pri čemer postaja koncept privatne lastnine, kot ekskluzivne pravice uporabe premoženja in razpolaganja z bogastvom, vse bolj nesmiseln, so se izkazale za utopične. Kapitalu namreč ne zmanjka idej za kvantifikacijo, pri čemer tudi kognitivno oziroma nematerialno delo ni izjema – tudi področja, ki so bila morda

nekoč izvzeta iz zakona vrednosti, danes kapital pospešeno kolonizira. Iz tega ni izvzet niti internet, ki je v svojih začetkih predstavljal potencialni prostor emancipiranih praks, osvobojenih tiranije kapitala. Danes pa nekaj tako imanentnega kapitalizmu, zaenkrat sploh zmore ponuditi prostora za resnično opozicijske prakse, ki bi lahko presegle kategorije kapitala, meznega dela in svetovnega trga.

Kljub temu, da trdim, da je optimizem kognitivističnih struj, ki iz Marxovega Fragmenta o strojih razberejo tendenco končnega zloma kapitalizma in posledični prehod v komunizem, se strinjam z njihovo vizijo družbe, v kateri bi se v celoti udeležil obči intelekt. Takšno družbo si zamišljam podobno kot Dyer-Witherford (2010, 498–499), in sicer kot družbo, v kateri organska sestava kapitala (razmerja med vrednostjo konstantnega kapitala oziroma proizvodnih sredstev in variabilnega kapitala ali delovne sile) zamenja organska sestava skupnega, kjer se odločitve o alokaciji sredstev in investicijah določijo na kolektiven in demokratičen način. V takšni družbi bi imelo mezdno delo vse manjši pomen, preživetje pa ne bi bilo odvisno od zaslužka. Povečana produktivnost ne bi bila prevedena v profite, temveč v skupne dobrine in čas za premišljevanje in delovanje, kar bi omogočalo kolektivno participacijo v odločanju o organizaciji skupnega življenja (Dyer-Witherford 2003, 135). Odprto kroženje znanja in izumov bi postalo pomemben element nove oblike kooperativne produkcije, omrežja pa bi postala del infrastrukture kolektivnega demokratičnega načrtovanja in razpravljanja o pomembnih vprašanjih, s katerimi bi se družba soočala. Šele na ta način se, kot Dyer-Witherford pove prek Marxa, »delavec znebi peres lastne individualnosti ter v polnosti razvije zmožnosti lastne vrste« (Dyer-Witthford 2010, 499).

8 LITERATURA

1. Almiron Roig, Núria. 2010. *Journalism in Crisis: Corporate Media and Financialization*. New York: Hampton Press.
2. --- 2011. From Financialization to Low and Non-profit: Emerging Media Alternatives for Freedom. *TripleC* 9 (1): 39–61.
3. --- 2013. Board Compensations in the Media Industry. Global Elite Networks and Financialization. *The Political Economy of Communication* 1 (2): 28–43.
4. Archer, Margaret. 1995. *The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Arrighi, Giovanni. 2009. *Dolgo dvajseto stoletje: Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia.
6. Badalič, Vasja. 2010. *Za 100 evrov na mesec*. Ljubljana: Krtina.
7. Banks, Mark. 2007. *The Politics of Cultural Work*. London: Palgrave Macmillan.
8. Bembič, Branko. 2011. Dve teoriji kapitalističnega gospostva. *Teorija in praksa* 48 (1): 206–229.
9. --- 2013. *Kapitalizem v prehodih: politična in ekonomska zgodovina Zahoda po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba Sophia
10. Bauman, Zygmunt. 2000. *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba *cf.
11. Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
12. Becker, Joachim. 2013. *Borec: Financijalizacija* LXV (694–697): 148–166.
13. Benton, Ted and Ian Craib. 2009. *Philosophy of social science: the philosophical foundations of social thought*. New York: Palgrave
14. Bhaskar, Roy. 1998. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. London, New York: Routledge.
15. Bhaskar, Roy. 2008. *A Realist Theory of Science*. London, New York: Routledge.
16. Bourdieu, Pierre. 2001. *Na televiziji*. Ljubljana: Krtina.
17. Breznik, Maja. 2009. *Kultura danajskih darov: od mecenstva do avtorstva*. Ljubljana: Sophia.
18. --- 2012–2013. *Atipične oblike zaposlitev: Poročilo ekspertnih intervjujev z analizo politik*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

19. Braverman, Harry. 1988. *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
20. Bromley, Michael. 1997. The End of Journalism? Changes in Workplace Practices in the Press and Broadcasting in the 1990s. V *A Journalism Reader*, ur. Michael Bromley in Tom O'Malley, 330–50. London: Routledge.
21. Bryan, Dick, Randy Martin in Mike Rafferty. 2008. Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Makeover. *Review of Radical Political Economics* 41 (4): 458–472
22. Bryan, Dick in Michael Rafferty. 2013. *Kapitalizem z derivati. Politična ekonomija finančnih derivatov, kapitala in razrednih odnosov*. Ljubljana: Sophia.
23. --- 2013b. Financializacija in Marx: finančna prenova dela in kapitala. *Borec: Financializacija* LXV (694–697): 98–118.
24. Burcar, Lilijana. 2012. Privatizacija in korporativizacija javne univerze. *Šolsko polje* XXIII (3–4): 223–274.
25. Caffentzis, George. 2013. *In Letters of Blood and Fire: Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press.
26. Chadha, Kalyani in Anandam Kavoori. 2005. Globalization and National Media Systems: Mapping Interactions in Policies, Markets and Formats. V *Mass Media and Society*, ur. James Curran in Michael Gurevitch. 84–103. London: Hodder Arnold.
27. Cohen, S. Nicole. 2012. Cultural Work as a Site of Struggle: Freelancers and Exploitation. *TripleC* 10 (2): 141–155.
28. --- 2015. "From Pink Slips to Pink Slime. *The Communication Review* 18 (2): 98–112.
29. Crowley, Stephen in Miroslav Stanojević. 2011. Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception. *Politics & Society* 39 (2): 268–295.
30. Davis, Aeron. 2012. Mediation, financialization, and the global financial crisis: An inverted political economy perspective. V *The political economies of media: The transformation of the global media industries*, ur. Dal Yong Jin and Dwayne Winseck, 241–254. London: Bloomsbury Academic.
31. Deuze, Mark. 2007. *Media work*. London: Polity.
32. --- 2008. Understanding Journalism as Newswork: How It Changes, and How It Remains the Same. *Westminster Papers in Communication and Culture* 5 (2): 4–23.

33. De Angelis, Massimo in David Harvie. 2006. 'Cognitive capitalism' and the rat race: how capital measures immaterial labour in British universities. *Historical Materialism* 17 (3): 3–30.
34. Duménil, Gérard in Dominique Lévy. 2012. *Marksistična ekonomija kapitalizma*. Ljubljana, Založba Sophia.
35. Chakravartty, Paula in Dan Schiller. 2010. Neoliberal Newspeak and Digital Capitalism in Crisis. *Internationa Journal od Communication* 4: 670–692.
36. Direktorat za medije. 2014. *Pregled medijske krajine v Sloveniji*. Dostopno prek: http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/raziskave-analize/mediji/2014/medijska_krajina_v_sloveniji__rev_03062014.pdf (27. september 2017).
37. Dyer-Witherford, Nick. 2003. Sim Capital: General Intellect, World Market, Species Being and the Video Game. V *The Politics of Information: The Electronic Mediation of Social Change*, ur. Marc Bousquet in Katherine Wills, 122–140. Alt-X Press. Dostopno prek: <http://www.altx.com/ebooks/pdfs/infopol.pdf> (27. september 2017).
38. --- 2010. Digital Labour, Species-Becoming and the Global Worker. *Ephemera* 10 (3/4): 484–503.
39. Ekman, Mattias. 2012. Understanding accumulation: The Relevance of Marx's Theory of Primitive Accumulation in Media and Cmmunication Studies. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique* 10 (2): 127–632.
40. Elder–Vass, Dave. 2010. *The Causal Power of Social Structures*. Cambridge: Cambridge University Press.
41. Epstein, A. Gerald. 2005. Introduction: Financialization and the World Economy. V *Financialization and the World Economy*, ur. Gerald Epstein, 3–16. Northampton: Edward Elgar Publishing.
42. Federici, Silvia. 2008. *Precarious Labor: A Feminist Viewpoint*. Dostopno prek: <https://inthemiddleofthewhirlwind.wordpress.com/precarious-labor-a-feminist-viewpoint/> (27. september 2017).
43. Fuchs, Christian. 2009. A contribution to theoretical foundations of critical media and communication studies. *Javnost – The Public* 2 (16): 5–24.
44. --- 2013. Capitalism or Information Society? The Fundamental Question of the Present Structure of Society. *European Journal of Social Theory* 16 (4): 413–434.
45. --- 2014. *Digital Labour and Karl Marx*. New York: Routledge.

46. --- 2014b. Critique of the Political Economy of Informational Capitalism and Social Media. V *Critique, Social Media and the Information Society*, ur. Christian Fuchs in Marisol Sandoval, 51–65. New York, Oxon: Routledge.
47. --- 2015. Against Theoretical Thatcherism: A Reply to Nicholas Garnham. *Media, Culture & Society* 38 (2): 301–311.
48. Fuchs, Christian, Matthias Schafranek, David Hakken in Marcus Breen. 2010. Capitalist Crisis, Communication, & Culture – Introduction to the Special Issue of tripleC. *TripleC* 8 (2): 193–204.
49. Fuchs, Christian in Sebastian Seignani. 2013. What is Digital Labour? What is Digital Work? What's their Difference? And Why do these Questions Matter for Understanding Social Media? *TripleC: Communication, Capitalism & Critique* 11 (2): 237–293.
50. Fuchs, Christian in Marisol Sandoval. 2014. Critique, Social Media and the Information Society in the Age of Capitalist Crisis. V *Critique, Social Media and the Information Society*, ur. Christian Fuchs in Marisol Sandoval, 1–47. New York, Oxon: Routledge.
51. Fumagalli, Andrea. 2011. Twenty theses on contemporary capitalism (cognitive biocapitalism). *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 16 (3): 7–17.
52. --- 2011b. Valorization and financialization in cognitive biocapitalism. *Investment Management and Financial Innovations* 8 (1): 85–100.
53. Fumagalli, Andrea in Stefano Lucarelli. 2010. Cognitive Capitalism as a Financial Economy of Production. V *Cognitive Capitalism and its Reflections in South-Eastern Europe*, ur. Vladimir Cvijanović, Andrea Fumagalli in Carlo Verdone, 9–40. Frankfurt am Main: Peter Lang.
54. Furlan, Sašo. 2013. Politična ekonomija finančnih derivatov. *Borec: Financijalizacija* LXV (694–697): 70–96.
55. Garnham, Nicholas. 1990. *Capitalism and Communication. Global Culture and the Economics of Information*. London: Sage.
56. --- 2005. The information society debate revisited. V *Mass Media and society*, ur. James Curran in Michael Gurevitch, 287–302. London: Hodder Arnold.
57. Garcia, Avilés, Jose A., Léon Bienvenido, Karen Sanders in Jackie Harrison. 2004. Journalists in Digital Television Newsrooms in Britain and Spain: Workflow and Multi-skilling in a Competitive Environment. *Journalism Studies* 5 (1): 87–100.
58. Gardiner, Michael E. 2017. Bakhtin and the 'General Intellect'. *Educational Philosophy and Theory* 49 (9): 893–908.

59. Greenbaum, Joan. 1996. Labor is More Than Work: Using Labor Analysis to Study Use Situations and Jobs. *Scandinavian Journal of Information Systems* 8 (2): 49–62.
60. Hardt, Hans. 1996. The end of journalism. Media and newswork in the United States. *Javnost - The Public* 3 (3): 21–41.
61. Hardt, Michael in Antonio Negri. 2003. *Imperij*. Ljubljana, Študentska založba.
62. --- 2005. *Multituda* Ljubljana, Študentska založba.
63. Harvey, David. Harvey, David. 2003. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press
64. --- 2011. *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*. London: Profile Books.
65. --- 2012. *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
66. Heinrich, Michael. 2013. *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. Cambridge: Harvard University Press.
67. Humer, Živa in Mojca Freljh. 2017. Spolna diferenciacija na primeru transformacije novinarskega poklica. *Teorija in praksa* 54 (3–4): 630–648.
68. Husson, Michael. 2011. *Čisti kapitalizem*. Ljubljana: Sophia.
69. Intihar, Stanka. 2017. Kazalniki dohodka, revščine in socialne izključenosti, Slovenija, 2016. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno prek <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/6757> (27. september 2017).
70. Jin, Dal Yong. 2008. Neoliberal restructuring of the global communication system: mergers and acquisitions. *Media, Culture & Society* 30 (3): 357–373.
71. Kanjuo Mrčela, Aleksandra in Miroljub Ignjatović. 2004. Neprijazna fleksibilizacija dela in zaposlovanja - potreba po oblikovanju varne fleksibilnosti. V *Razpoke v zgodbi o uspehu: primerjalna analiza upravljanja človeških virov v Sloveniji*, ur. Ivan Svetlik, Branko Ilič, Sonja Treven in Nada Zupan, 230–258. Ljubljana, Sophia.
72. Klepec, Peter. 2004. Imperij skozi Deleuzovo pojmovanje kapitalizma. *Filozofski vestnik* XXV (1): 79–96.
73. Kotz, M. David. 2011. Financialization and Neoliberalism. V *Relations of Global Power: Neoliberal Order and Disorder*, ur. Gary Teeple in Stephen McBride, 1–18. Toronto: University of Toronto Press.
74. Krippner, Greta. 2005. The Financialization of American Economy. *Socio-Economic Review* 3 (2): 173–208.
75. Krašovec, Primož. 2010. Marksizem danes ali zakaj ukvarjanje z marksizmom danes ni vprašanje zvestobe, temveč zgodovinska naloga. *Borec* LXII (667–671): 85–97.

76. --- 2011. *Vloga kritike v marksistični teoriji in njen vpliv na politiko komunističnega gibanja: doktorska disertacija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
77. --- 2013. Neoliberalizem in družba znanja. V *Kaj po univerzi?* Avtorska skupina, ur. Avtorska skupina, 59–102. Ljubljana: Založba *cf.
78. --- 2013b. Družbena (re)produkcija in človeški kapital. *Borec: Financionalizacija* LXV (694–697): 178–196.
79. --- 2016. Še enkrat o neoliberalizmu I: ekonomija. *Andragoška spoznanja* 22 (1): 57–70.
80. Krašovec, Primož in Igor Ž. Žagar. 2011. *Evropa med socializmom in neoliberalizmom. Evropa v slovenskih medijih*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
81. Kresal, Barbara. 2011. Fleksibilne ali prekarne oblike zaposlitve. *Delavci in delodajalci* 11 (2–3): 169–183.
82. Lapavicas, Costas. 2009. *Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation, Discussion Paper No. 1, Research on Money and Finance*, Department of Economics, School of Oriental and African Studies, University of London.
83. --- 2013. K teoriji financionalizacije. *Borec: Financionalizacija* LXV (694–697): 26–46.
84. Lazzarato, Maurizio. 1996. Two Hundred Questions for Anyone Who Wants to Worker Identity in the Factory Immaterial Labor. V *Radical thought in Italy: A potential Politics*, ur. Paolo Virno in Michael Hardt, 133–146. Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
85. Lee, Micky. 2014. A Review of Communication Scholarship on the Financial Markets and the Financial Media. *International Journal of Communication* 8: 715–736.
86. Liu, Chang De. 2006. De-skilling Effects on Journalists: ICTs and the Labour Process of Taiwanese Newspaper Reporters. *Canadian Journal of Communication* 31 (3): 695–714.
87. Marazzi, Christian. 2008. *Capital and language : from the new economy to the war economy*. Los Angeles: Semiotext(e).
88. Markežič, Marina in drugi. 2014. *Obrazi prekarne dela. Prekarno delo in druge oblike dela, ki se opravljajo izven sklenjene pogodbe o zaposlitvi*. Ljubljana: Gibanje za dostojno delo in socialno družbo.
89. Martin, Randy, Michael Rafferty in Dick Bryan. 2008. Financialization, Risk and Labour. *Competition & Change* 12 (2): 120–132.
90. Marsh, David and Gerry Stoker. 2010. *Theory and Methods in Political Science*. New York: Palgrave Macmillan.
91. Marx, Karl. 1985. Očrti kritike politične ekonomije. V: *METI I/8*, Ljubljana: Delavska enotnost.

92. --- 2012. *Kapital I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
93. Marx, Karl in Friederich Engels. 2009. *Komunistični manifest*. Ljubljana: Založba Sanje.
94. Mattick, Paul. 2013. *Vse po starem. Gospodarska kriza in polom kapitalizma*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
95. May Christopher. 2002. *The Information Society. A Sceptical View*. Cambridge: Polity Press.
96. McKercher, Catherine. 2014. Precarious Times, Precarious Work: A Feminist Political Economy of Freelance Journalists in Canada and the United States. V *Critique, Social Media and the Information Society*, ur. Christian Fuchs in Marisol Sandoval, 219–230. New York: Taylor and Francis/Routledge.
97. Meehan, Eileen in Janet Wasko. 2013. In Defence of a Political Economy of the Media. *Javnost – The Public* 20 (1): 39–54.
98. Milonakis, Dimitris in Ben Fine. 2009. *From Political Economy Economics*. London; New York: Routledge.
99. Močnik, Rastko. 2010. Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu. V *Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu*, ur. Gal Kirn, 149–202. Ljubljana: Mirovni inštitut.
100. Močnik, Rastko in Maja Breznik. 2013. Univerza in znanost v sodobnem kapitalizmu. V *Kaj po univerzi?*, ur. Avtorska skupina, 103–206. Ljubljana: Založba *cf.
101. Monnier, Jean-Marie in Carlo Vercellone. 2010. Labour and Welfare State in the Transition to Cognitive Capitalism. V *Cognitive Capitalism and its Reflections in South-Eastern Europe*, ur. Vladimir Cvijanović, Andrea Fumagalli in Carlo Vercellone, 71–85. Frankfurt am Main: Peter Lang.
102. Mosco, Vincent. 2005. Here Today, Outsourced Tomorrow: Knowledge Workers in the Global Economy. *Javnost - The Public* 12 (2): 39–55.
103. --- 2008. Revisiting the Political Economy of Communication. V *Marxism and Communication Studies: The Point Is to Change It*, ur. Lee Artz, Steve Macek in Dana L. Cloud, 87–110. New York, Washington: Peter Lang.
104. --- 2014. *To the Cloud: Big Data in a Turbulent World*. New York: Paradigm.
105. --- Mosco. 2016. Marx in the Cloud. V *Marx in the Age of Digital Capitalism*, ur. Christian Fuchs in Vincent Mosco, 516–535. Leiden, Boston: Brill.
106. Murdock, Graham in Peter Golding. 2005. Culture, Communications and Political Economy. V *Mass Media and Society*, ur. James Curran in Michael Gurevitch, 70–92. London: Hodder Arnold.

107. Murdock, Graham. 2011. Political Economies as Moral Economies. Commodities, Gifts, and Public Goods. V *The Handbook of Political Economy of Communications*, ur. Janet Wasko, Graham Murdock in Helena Sousa. Malden: *Wiley-Blackwell*.
108. Nixon, Brice 2012. Dialectical Method and the Critical Political Economy of Culture. *TripleC* 10 (2): 439–456.
109. Orhangazi, Ozgur. 2008. *Financialization and the US Economy*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
110. Orsi, Cosma. 2010. Common Good in the Age of Knowledge? Arguing for a Radical Political Economy. V *Cognitive Capitalism and its Reflections in South-Eastern Europe*, ur. Vladimir Cvijanović, Andrea Fumagalli in Carlo Verdone, 87–114. Frankfurt am Main: Peter Lang.
111. Örnebring, Henrik. 2010. Technology and Journalism-as-Labour: Historical Perspectives. *Journalism* 11 (1): 57–74.
112. Pajnik, Mojca in Brankica Petković. Zanikana neenakost: uspoljenost medijskega sistema v Sloveniji in porast meritokracije. *Teorija in praksa* 54 (3–4): 612–629.
113. Paulussen, Steve. 2012. Technology and the Transformation of News Work: Are Labor Conditions in (Online) Journalism Changing? V *The Handbook of Global Online Journalism*, ur. Eugenia Siapera in Andreas Veglis, 192–208. Malden; Oxford; Chichester: Wiley-Blackwell.
114. Perez, Carlota. 2013. *Financial Bubbles, Crises and the Role of Government in Unleashing Golden Ages*. V *Innovation and Finance*, ur. Andreas Pyka and Hans-Peter Burghof, 11–25. London: Routledge.
115. Phelan, Sean. 2014. *Neoliberalism, Media and the Political*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
116. Pickard, Victor. 2007. Neoliberal visions and revisions in global communications policy from NWICO to WSIS. *Journal of Communication Inquiry* 31 (2): 118–132.
117. Ploštajner, Klemen. 2016. *Financijalizacija prebivanja: stanovanje med menjalno in uporabno vrednostjo*. Magistrsko delo. Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_plostajner-klemen.pdf (28. september 2017).
118. Podvršič, Ana. 2015. From a Success Story to the EU Periphery: Spatialisation Strategies of Capitalist Accumulation in Slovenia's Post-Yugoslav Development. V *Europe in Crisis: Challenges and Scenarios for Cohesion*. Dostopno prek: [65](http://www.fh-</p>
</div>
<div data-bbox=)

vie.ac.at/var/em_plain_site/storage/original/application/924ac9fce7f2d01b757a181d0f84d6b3.pdf (31. oktober 2017).

119. Praznik, Katja. 2016. *Paradoks neplačanega umetniškega dela. Avtonomija umetnosti, avantgarda in kulturna politika*. Ljubljana: Sophia.
120. Prodnik, Jernej. 2012. Razvojne tendence medijev v kapitalizmu v luči politične ekonomije komuniciranja. *Javnost – The Public* 19 (2012): 5–18.
121. --- 2014. *Protislovja komuniciranja: h kritiki poblagovljenja v politični ekonomiji komuniciranja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
122. Pušnik, Maruša in Andreja Trdina. 2010. Novinarsko upovedovanje neoliberalizma : kriza družbene kritike in pasivizacija državljanov. *Teorija in praksa* 47 (4): 843–865.
123. Ribač, Marko. Ukinitvev dela osvobaja – delo kot mistifikacija, praksa in proces. *Časopis za kritiko znanosti* XLII (259): 181–192.
124. Rutar, Tibor. 2013. Je mogoče biti marksist brez Marxa? V *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom*, ur. Branko Bembič in drugi, 148–160. Ljubljana: Inštitut za delavske študije.
125. Schiller, Herbert I. 1998. Striving for Communication Dominance: a Half-century Review. V *Electronic Empires: Global Media and Local Resistance*, ur. Daya Kishan Thussu, 17–26. London: Arnold.
126. Sennett, Richard. 1999. *The Corrosion of Character*. New York: W. W. Norton & Company.
127. --- 2008. *Kultura novega kapitalizma*. Ljubljana, Založba *cf.
128. Smith, Tony. 2013. The ‘General Intellect’ in the Grundrisse and Beyond. V *In Marx's Laboratory. Critical Interpretations of the Grundrisse*, ur. Riccardo Bellofiore, Guido Starosta, Peter D. Thomas, 213–231. Leiden, Boston: Brill
129. Splichal, Slavko. 2014. Konec koncev – novinarstvo. V *50 let študija novinarstva na Slovenskem*, ur. Karmen Erjavec in Melita Poler Kovačič, 43–67. Ljubljana, Založba FDV.
130. --- 2015. O revolucijah in rekonceptualizacijah komuniciranja. *Časopis za kritiko znanosti* 259 (1/4): 19–32.
131. Splichal, Slavko in Peter Dahlgren. 2016. Journalism between de-professionalisation and democratisation. *European Journal of Communication* 31 (1): 5–18.
132. Standing, Guy. 2011. *The Precariat*. London: Bloomsbury.
133. Statistični urad Republike Slovenije. 2017. *Statistični register delovno aktivnega prebivalstva*. Ljubljana: interno gradivo.

134. Terranova, Tiziana. 2000. Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy. *Social Text* 63 18(2): 33–58.
135. Thompson, Peter A. 2010. *Convenient Fictions? A Critical Communicative Perspective on Financial Accumulation, Autopoiesis and Crisis in the Wake of the Credit Crunch*. Konferenca *IAMCR 2010 Communication and Citizenship - Rethinking Crisis and Change*, 18–22 maj 2010. Braga, Portugalska.
136. Udovč, Lea. 2015. Vloga komunikacijskih tehnologij v času financiziranega kapitalizma. *Časopis za kritiko znanosti XLII* (259): 119–130.
137. Ursell, Gillian. 1998. Labour Flexibility in the UK Commercial Television Sector. *Media, Culture & Society* 20 (1): 129–153.
138. Vercellone, Carlo. 2004. *The Hypothesis of Cognitive Capitalism*. London, Birkbeck College and SOAS, United Kingdom. Towards a Cosmopolitan Marxism, Historical Materialism Annual Conference, 4-6 November, Birkbeck College and SOAS.
139. --- 2007. From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism. *Historical Materialism* 15 (1): 13–36.
140. Virno, Paolo. 2001. *General Intellect*. Dostopno prek: <http://www.generation-online.org/p/fpvirno10.htm> (28. september 2017).
141. --- 2003. *Slovnica mnoštva: K analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana, Krtina.
142. Vobič, Igor. 2015. Osiromašenje novinarstva. *Javnost - The Public* 22: 22–40.
143. Vobič, Igor in Ana Milojević. 2014. “What we do is not actually journalism”: Role negotiations in online departments of two newspapers in Slovenia and Serbia. *Journalism*, 15 (8) 1023–1040.
144. Wallerstein, Immanuel. 2004. *Zaton ameriške moči*. Ljubljana: Založba *cf.
145. --- 2006. *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba *cf.
146. --- 2013. Strukturna kriza ali zakaj se kapitalizem kapitalistom kmalu ne bo več izplačal. V *Ali ima kapitalizem prihodnost?*, ur. Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derlugian in Craig Calhoun 13–38. Ljubljana: Založba *cf.
147. Waisbord, Silvio. 2013. *Reinventing Professionalism*. Cambridge: Polity Press.
148. Wiik, Jenny. 2015. Internal Boundaries. V *Boundaries of Journalism*, ur. Matt Carlson in Seth C. Lewis, 118–134. Abingdon: Routledge.
149. Zgroženi ekonomisti. 2012. *Manifest. 20 let slepote*. Ljubljana: Založba *cf.
150. Žižek, Slavoj. 2009. Pošast še straši! V *Komunistični manifest*, K. Marx in F. Engels, 39–63. Ljubljana: Založba Sanje.